

Kulturhistorisk inventering

NORRBÄRKE KYRKOGRÅRD

Norrbärke socken, Smedjebackens kommun
Dalarnas län

Antikvarisk rapport 2025:6

Kulturhistorisk inventering

NORRBÄRKE KYRKOGRÅRD

Norrbärke socken, Smedjebackens kommun
Dalarnas län

Antikvarisk rapport 2025:6

Dalarnas museums dnr 37/20

Adam Mol & Kristoffer Ärnäck

Omslag: Område 1, beläget mellan kyrkobyggnaden och gravkapellet.

Fotografier: Om inget annat anges: Adam Mol, Linnea Skog eller Lars Jönses, Dalarnas museum.

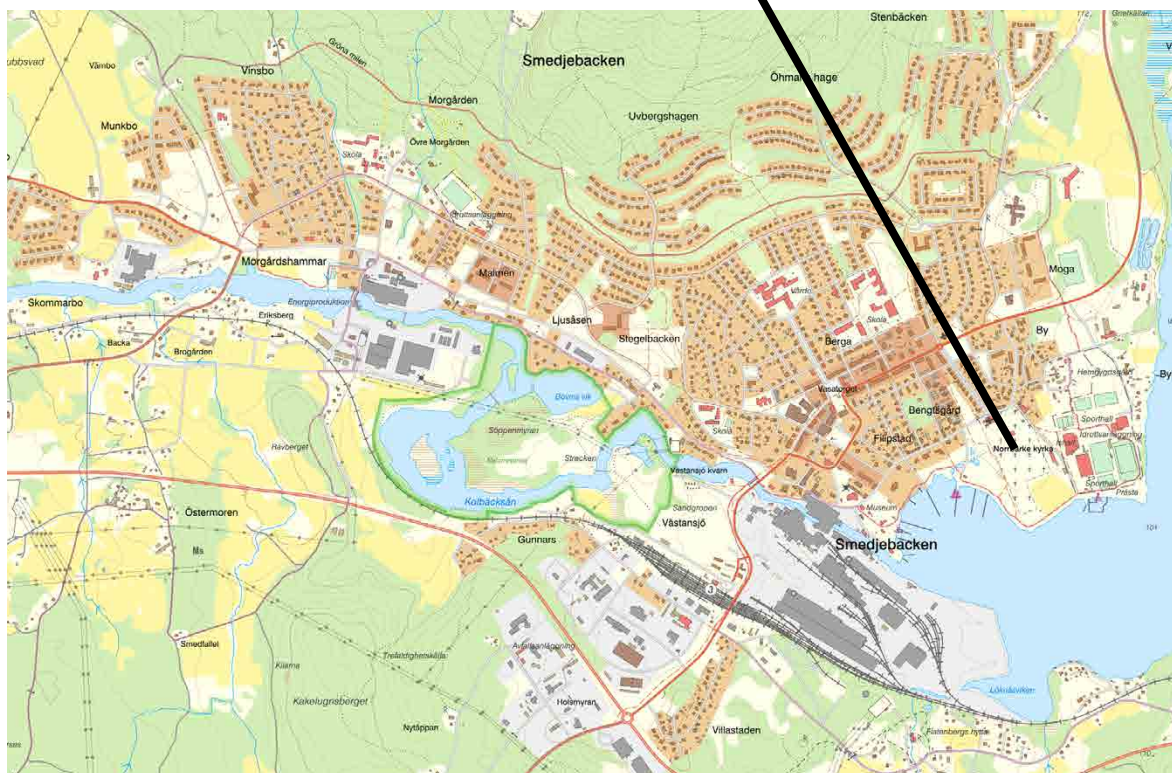
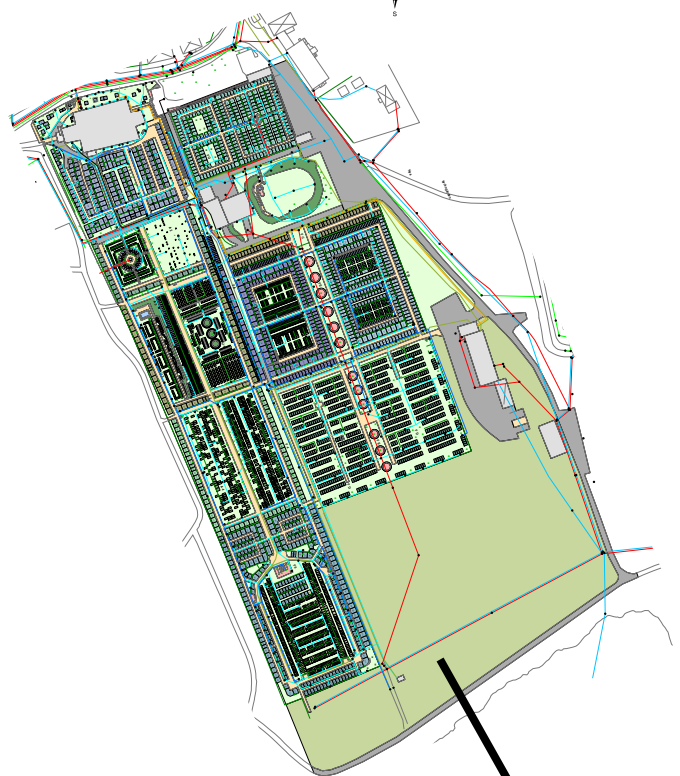
Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänster *Historiska kartor* samt *Kartor, flygbilder och ortnamn*. Kartorna används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet I2014/00618. Gravkartorna över Norrbärke kyrkogård kommer från Bärke pastorat.

© Dalarnas museum 2025

Tryck Dalarnas museum, Falun, 2025

INNEHÅLL

Inledning	7
Bakgrund	7
Kulturhistoriska värden för gravvårdar	8
 Kyrkogården i dag	 15
Kyrkobyggnad	16
Översikt	17
 Kulturhistoriska sammanhang	 21
Sockenhistorik	22
Järnet	26
Jordbruket och skogen	38
Smedjebacken och sockencentrat	40
Kulturhistoriska sammanhang kopplade till enskilda gravar	48
Kyrkogårdshistoria	48
 Karaktär och värden	 75
Område 1 – GK F 1, GK U 1	77
Område 2 – GK U 2, GK A 2, GK F 2	79
Område 3 – GK U 3, GK U 4, GK A 3, GK F 3	81
Område 4, "Spanskan" – GK F 4, GK A 4	83
Område 5 – GK F 5, GK A 5	85
Område A – NK F A, NK A A	87
Område B – NK F B	89
Område C – NK F C	91
Område D – NK F D	93
Område G, "Sjuan" – NK F G	95
 Källor	 97
Otryckta källor	97
Tryckta källor	97
 Bilaga 1 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar i område 1	
Bilaga 2 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar i område 2	
Bilaga 3 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar i område 3	
Bilaga 4 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar i område 4	
Bilaga 5 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar i område 5	
Bilaga 6 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar i område A	
Bilaga 7 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar i område B, D och G	
Bilaga 8 – Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar i allmänna varv på GK A 2, GK A 4 och GK A 5	
Bilaga 9 – Personhistoria på Norrbärke kyrkogård	

Ovan: Kyrkogårdens gravkarta.

Nedan: Kyrkogårdens läge i Smedjebacken.

INLEDNING

Bakgrund

Våra kyrkogårdar bär berättelser om bygdens historia. De utgör också intagande landskap och har betydande naturvärden. Kyrkogårdarna är fridfulla mötesplatser för såväl anhöriga till gravsatta som människor i bygden, som för tillfälliga besökare. Alla gravvårdar har något att berätta.

Bruket av kist- och urngravar med tillhörande gravvårdar minskar i dag. I allt högre takt återlämnas och avlägsnas gravvårdar, vilket lämnar luckor i gravrader och riskerar att utarma kyrkogårdsmiljöer. Kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden bundna till gravvårdar riskerar att gå förlorade.

Dalarnas museum har på uppdrag av Bärke pastorat genomfört en kulturhistorisk inventering av Norrbärke kyrkogård. Inventeringen, analys och rapport med värderingar utfördes under hösten och vintern 2024–25. Conny Tyblin var beställarens representant.

Syfte och användningsområden

Syftet med inventeringen är att undersöka om och på vilket sätt Norrbärke kyrkogård, dess gravområden och gravvårdar är kulturhistoriskt värdefulla. Denna rapport med bilagor redovisar kulturhistoriskt värdefulla områden och komponenter på kyrkogården liksom gravvårdar med högt eller mycket högt kulturhistoriskt värde.

Resultatet omfattar emellertid inte något urval i fråga om vilka gravvårdar som omedelbart kan avlägsnas eller bör bevaras. Länsstyrelsen är beslutsfattande myndighet i fråga om kyrkogårdarna. Denna rapport utgör ett kunskapsunderlag vid handläggning av ärenden kopplade till kyrkogården och dess gravvårdar. I en framtida vård- och underhållsplan för kyrkogården preciseras lämplig hantering av kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar, vilket underlättar handläggning och det fortlöpande arbetet med kyrkogårdens förvaltning och utveckling.

Metod och omfattning

Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar bygger på flera olika former av kunskapsinhämtning, bland annat från kyrkoarkiv, litteratur och en referensgrupp bestående av lokalhistoriskt kunniga personer. Gravvårdsinventeringen omfattar alla gravvårdar på kyrkogården, oavsett när de är uppförda.

De kulturhistoriska värderingarna utgår från dokumenten: Centrala gravvårdskommitténs *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, Länsstyrelsen Dalarnas *Riktlinjer för kyrkogårdsinventering* samt *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval*.

Kulturhistoriska värden för gravvårdar

En gravvård är från början ett minnesmärke över en människa som gått bort och därför mest betydelsefull för de närmast sörjande. Med tiden blir gravvårdarna mångfaldigt betydelsefulla för flera människor. De blir monument och minnesmärken över hela generationer, samhällen och traditioner. Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar utgör fysiska och konkreta spår av betydelsefulla personer eller av historiska skeenden i en socken, ett landskap eller i nationell kontext. Dalarnas museum tillgodoser både lokalhistoriska förutsättningar och allmänna ideal vid kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar. Gravvårdarna på kyrkogården bedöms var och en för sig, men också som delar i ett historiskt sammanhang och i en större topografisk kontext.

Alla gravvårdar har kulturhistoriskt värde eftersom alla gravvårdar, i någon mån, kan förmedla dessa berättelser och ingår i kyrkogården som helhetsmiljö. I denna rapport redovisas gravvårdar som Dalarnas museum bedömer vara av *högt* eller *mycket högt* kulturhistoriskt värde. De uppfyller en eller flera av de bedömningsgrunder som listas till vänster.

Värdefulla egenskaper

- Värdefull områdeskaraktär
- Gravvård med gårdsnamn
- Inskription på gravvård
- Lokal historia
- Material och hantverk
- Ovanlig
- Personhistoria
- Särskild kvalitet
- Tidig gravvård på kyrkogården (före 1900)
- Gravvård med titel

Värdefull områdeskaraktär

Enskilda gravvårdar samverkar tillsammans med andra gravvårdar, kvartersindelning, gångar och vegetation till olika områdeskaraktärer på kyrkogården. Gravvårdars skala, form, material och placering skapar exempelvis silhuetter, linjer, rum och stilar på kyrkogården. Områdeskaraktärer är präglade av olika historiska sammanhang, exempelvis lång kontinuitet av gravsättning eller arkitektonisk planläggning och gestaltning.

Gravvård med gårdsnamn

Gårdsnamnen är lokala och utgörs ibland av direkta yrkestitlar, så som Snickar- eller Spögubb-. De används vanligen i kombination med förnamn. Genom gårdsnamnen kan gravvårdar knytas till en viss gård och ibland näring. Denna tradition är en viktig byggsten i sociala identiteter såväl historiskt som i dag. Bruket av gårdsnamn på gravvårdar är olika frekvent förekommande runtom

Graven nr GK F 1 95 har en gjutjärnshäll från 1930-talet. Bruket av gjutjärnshällar är ett exempel på den värdefulla egenskapen Lokal historia då det berättar om järnhanteringen i bygden.

i Dalarna. Kring 1950-talet började användandet av gårdsnamn tunnas ur för att sen bli allt ovanligare. Gravvårdens inskription är värdebärande.

Inskription

Inskriptioner på gravvårdar kan berätta något personligt om den avlidnes liv eller om vilka som rest gravvården. Inskriptioner kan också ha utarbetad stil eller vara bearbetade i infällda material. Gravvårdar med anonyma inskriptioner som "MOR" och "FAR" finns, nästan uteslutande, i de allmänna varven och representerar det lägre samhällsskiktet som sällan representeras i skriven historia.

Lokal historia

Gravvårdar kan relatera till platsens kulturhistoriska sammanhang. Exempelvis genom olika spår av platsens hantverkstraditioner. På vissa håll har gravvårdar av lokala typer tillverkats, ofta kopplat till ett lokalt tillgängligt material. På Norrbärke kyrkogård förekommer ovanligt många gjutjärnshällar, vilket

kan kopplas till traktens starka förankring i järnhantering. Gravvårdar som relaterar till specifika händelser som drabbat socknen, så som större dödsolyckor med flera döda eller epidemier som släckt många liv är likt kollektiva minnesmärken. Gravvårdar med titlar som kan kopplas till lokalt betydelsefulla näringar bär på ett tydligt sätt upp lokal historia, se även titlar längre ner.

Material och hantverk

Bruket av träkors och gravbrädor har lång historia. Trä var det allra vanligaste materialet i gravvårdar fram till och med 1800-talet. Mer beständiga material som sten och järn var kostsamt och få förunnat. I och med 1900-talets allmänt ökade välstånd blev gravvårdar av sten dominerande och användningen av trä i gravvårdar reducerades till de allmänna varven. Gravvårdar av trä speglar ett äldre gravskick. Detta gäller även nya gravvårdar av trä som uppförts i tradition. Gravvårdar och omgärdningar av smidesjärn eller gjutjärn speglar lokal råvarutillgång, hantverkstradition och tidig industrihistoria. Gravvårdar av järn är ofta, till skillnad från gravvårdar av trä, av hög ålder.

I Dalarna finns en rad lokala stensorter som har använts i gravvårdar. Exempelvis porfyr och garbergsgranit från Älvdalen, kalksten från Rättvik och Boda, sandsten från Orsa, lokala graniter som grå Igelbergsgranit och blå granit från Leksand, röd granit från Sollerön och svart granit från Mockfjärd. De har använts nära respektive utvinningsplats och med viss spridning i övriga Dalarna.

Lokala material och lokalt hantverk i gravvårdar kan bidra till ökad förståelse för traktens eller närområdets råvarutillgångar, hantverkstraditioner, näringsgrenar eller särskilda gravvårdstillverkares uppfinningsrikedom. Dessa gravvårdar hjälper oss placera kyrkogården i ett lokalt sammanhang. De kan berätta om kända eller okända utövare och inte minst om materialet och hantverket i sig.

Mönsterkrattade sand- eller grusgravar var mycket vanliga från 1800-talets senare del och ett stycke in på 1900-talet. De är ofta bevarade med huggna kantstenar på fyra sidor, ibland även med omgärdningar. På vissa kyrkogårdar där sand- och grusgravar är vanligt har stenramar aldrig använts.

Ovanlig

Utifrån den kunskap som Dalarnas museum i dag har om gravvårdar är det möjligt att bedöma vad som är en ovanlig gravvård i ett visst geografiskt område, men svårt att bedöma detta i ett nationellt perspektiv eftersom det saknas översikter i dag.

Personhistoria

Personhistoriskt värdefulla gravvårdar utgör viloplats för personer som tillhör

Graven nr GK F 1 47 besitter flera värdefulla egenskaper. Till sin form och dekor är den ovanlig, och den huggna dekoren är ett exempel på skickligt hantverk. Skriften är sällsynt elegant. Alla dessa saker gör att stenen anses vara av särskild kvalitet.

det kollektiva minnet eller historieskrivningen. Det kan röra sig om personer som genom sin livsgärning kan illustrera ett för socknen typiskt kulturhistoriskt sammanhang, till exempel en hårkulla i Våmhus, en skinnare i Malung eller en gruvarbetare i Garpenberg. Även lokala original, sport- eller kulturutövare, samt lokalt eller nationellt kända hör till dessa personer. Det är viktigt att inte glömma bort kvinnor, barn eller andra personer och grupper som hittills varit mindre synliga i historieskrivningen.

Särskild kvalitet

Gravvårdar med omsorgsfull utformning och bearbetning kan ha starka konstnärliga uttryck och hantverksmässiga kvaliteter. Upphovsmannen kan vara en konstnär eller hantverkare av lokal eller nationell betydelse. Det kan röra sig om gravvårdar av exklusiva material, med påkostade arbeten, bildkonstmotiv, karaktäristiska typsnitt eller ornament såväl som förhållandevis enkla gravvårdar formgivna utifrån en estetisk grundtanke där form, material, bearbetning och typsnitt samverkar till en sammanhållen helhet.

Graven nr GK F 1 65 har en vård i form av en bruten kolonn, vilket var en vanlig symbol på påkostade gravvårdar under 1800-talets andra hälft. Gravvården är från 1879 och därmed ett exempel på en tidig gravvård på kyrkogården.

Tidig gravvård på kyrkogården

De flesta av Dalarnas kyrkogårdar är månghundraåriga, men gravvårdsbestånden är sällan av samma höga ålder eftersom omläggningar med borttagande av äldre gravvårdar varit mycket vanliga kring sekelskiftet 1900. Enstaka kyrkogårdar har undgått senare omläggningar. Vad som bedöms vara en tidig gravvård står i relation till tiden för kyrkogårdens anläggande och till tiden för omfattande förändringar. Tidiga gravvårdar bidrar till att utläsa viktiga årsringar i kyrkogårdens tidiga historia. På Norrbärke kyrkogård räknas gravvårdar från tiden innan 1900 som tidiga.

Gravvård med titel

Gravvårdar med titlar berättar om socknens näringsfång, yrken och samhällsstruktur. Vanligt förekommande titlar speglar ofta lokal näringshistoria, exempelvis smed vid ett bruk eller lokförare i ett stationssamhälle. Vissa allmänt förekommande titlar berättar om yrken som varit vanliga men som inte längre utövas i vår tid. Genom att sätta samman titlar med andra parametrar så som gravvårdars material ges inblick i vilka levnadsvillkor som varit rådande inom olika yrkesgrupper på platsen historiskt.

Graven nr GK F 5 622 är familjegraven åt gjutmästaren Axel Wiksten. Titeln gjutmästare bidrar till att berätta om den för Norrbärke så viktiga järnhanteringen.

Lagskydd

Kulturmiljölagen skyddar helheten på en kyrkogård. I vården av en kyrkogård ska dess betydelse som en del av kulturmiljön beaktas. Kyrkogården som helhet ska vårdas och underhållas så att dess kulturhistoriska värde inte minskas eller försvänkas. Skyddet av kyrkogårdar omfattar tillståndsplikt för rivning eller väsentlig ändring av en så kallad *fast anordning*.

Enligt Riksantikvarieämbetet bör återlämnade gravvårdar räknas som fast anordning, och skyddas därmed av tillståndsplikten enligt *kulturmiljölagen*. Är gravvårdarna belägna på ursprunglig plats ska de inte föras upp på inventarieförteckningen. Återlämnade gravvårdar som inte står kvar på ursprungliga plats, exempelvis lösa järnhällar, ska emellertid föras upp på inventarieförteckningen.

I begravningslagen står det att återlämnade gravanordningar med kulturhistoriskt värde om möjligt ska lämnas kvar på kyrkogården. Det innebär indirekt att gravstenarna övergår till att bli fast anordning på kyrkogård och skyddade enligt lag.

Dalarnas museum har som uppgift att bedöma gravstenarnas kulturhistoriska värde. Riksantikvarieämbetet är mycket tydlig i sin vägledning om att förhandsbeslut i form av utpekande eller gallring baserat på ett konsultdokument inte är möjligt. I vilken mån en gravvård besitter sådana värden att den måste sparas kan enbart beslutas av Länsstyrelsen.

KYRKOGÅRDEN I DAG

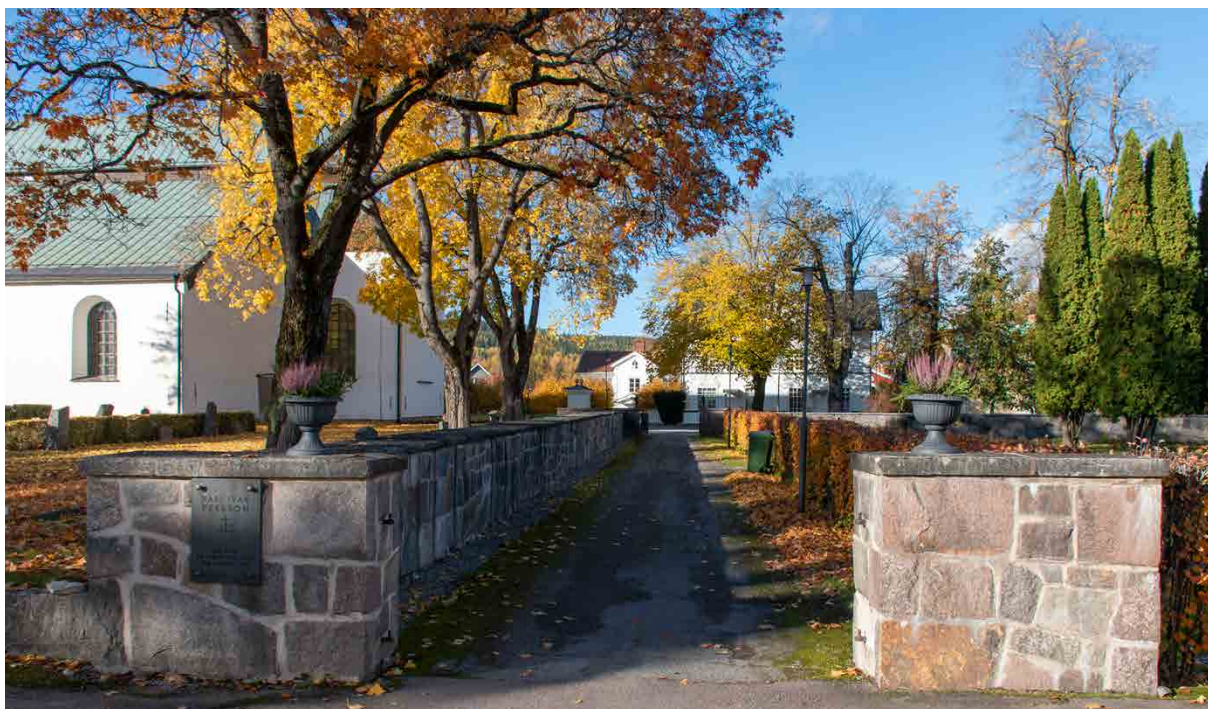
Följande kapitel består av en beskrivning av kyrkogården som den såg ut under inventeringen. Beskrivningen är övergripande och syftar till att måla upp en överskådlig bild av anläggningen och dess olika beståndsdelar.

Kyrkogården breder ut sig söder om kyrkans sydvägg.

Kyrkobyggnad

Norrbärke kyrka ligger på en liten höjd vid Kyrkogatan, i den sydöstra delen av Smedjebacken. Troligen byggdes en enklare stenkyrka på platsen under tidigt 1400-tal men Norrbärke blev egen församling först 1646. Sannolikt till följd av detta, i lag med en befolkningsökning och en högkonjunktur inom bergsbruket, kom kyrkobyggnaden att renoveras och byggas ut. Från år 1661 började en ny sakristia byggas, 1682–1685 tillkom tornet, och i slutet av 1600-talet byggdes även koret. Dessa tidiga arbeten översågs av den dåvarande kyrkoherden Andreas Petri Bergius, som också var duktig med verktyg och ska vara upphovsman till det skåp i barockstil som finns infällt i sakristians östra vägg. Sidoskeppen byggdes ut 1704 men störtade samman 1708 under uppförandet, varvid de tog nästan två decennier att färdigställa. När arbetet väl kunde färdigställas efter ny finansiering under 1710-talet valde man att förstärka valvkonstruktionerna med dragjärn mellan pelarna. Byggnaden har i stort behållit sin yttre karaktär från perioden 1650–1730. Kyrkorummet genomgick en omfattande inre renovering under 1880-talet och fick då en tidstypisk prägel färgad av nygotiska stilideal. Under 1920-talet genomfördes en restaurering som syftade till att återställa kyrkobyggnadens forna 1700-talskaraktär.

Muren mellan gamla och nya kyrkogården tillkom omkring 1940–43 efter ritningar av arkitekt Erik Fant. På den sydvästra grindstolpen finns en minnesplatta uppsatt över sjömannen Karl Ivar Persson som omkom 1943.

Översikt

Söder om kyrkobyggnaden utbreder sig den storslagna kyrkogården och öppna ängsmarker mot sjön Barken. Kyrkogården är indelad i gamla kyrkogården som utgår från kyrkobyggnaden och direkt söder om denna sträcker sig ned mot Barken, och nya kyrkogården som är belägen öster om gamla kyrkogården.

Omgärdningar och ingångar

Kyrkogården omgärdas av stenmurar och häckar. Murarna är belägna vid kyrkogårdens norra delar, runt kyrkobyggnaden, vid gravkapellet och vid område G. Murarna vid kyrkobyggnaden är terrassmurar av varierad äldre ålder medan murarna vid gravkapellet och område G är tillkomna omkring 1940–43 efter ritningar av arkitekt Erik Fant.

Ingångar till kyrkogården finns på flera ställen. I häckarna finns ett flertal ej särskilt markerade öppningar. I muren vid kyrkan finns tre ingångar, med vitputsade grindstolpar krönta av kopparhuvar prydda med förgyllda klot. Till dessa har det funnits smidesgrindar som i dag saknas. Mellan område G och kyrkobyggnaden löper en körväg till gravkapellet. Ingången till körvägen mot Kyrkogatan sker genom järngrindar fästa i en markerad del av muren, krönt

Gången fram till sakristians dörr är belagd med oregelbundna kalkstensplattor. Mitt i gången finns en grav med en stenplatta från 1965. Den tillkom i stället för en gravkulle som ständigt trampades på.

på bägge sidor av urnformade gjutjärnsprydnader. Vid körvägens andra ände finns även där markerade murdelar utan fasta prydnader, där det funnits järngrindar som i dag saknas. På den västra grindöppningen finns en minnesplatta över sjömannen Karl Ivar Persson.

Gångnät

Kyrkogårdens gångar är övervägande grusbelagda men asfalterade partier finns i anslutning till gravkapellet. I vissa kvarter och omkring kyrkobyggnaden finns enstaka stenbelagda partier, liksom i minneslunden. Ett flertal tidigare grusgångar är nu omvandlade till gräsmatta.

Skötselstationer och belysning

På kyrkogården finns ett stort antal vatten- och skötselstationer av enklare slag. Vissa består enbart av ett rör med en kran medan andra även har ställ för blomvaser och vattenkannor. Belysningsstolparna är dels av galvaniserat stål och dels grå metall, med bländskyddande lykthus under rund svart hätta.

Askgravplatser

Askgravplatserna, eller asklunden som den också benämns, är belägen på nya kyrkogården, mellan områdena A och B och genom område D. Den består av tolv runda stenramar med namnplaketter, omgärdande grusbelagda ytor i vars mitt träd är planterade.

Askgravplatserna tillkom 1995, vilket är förhållandevis tidigt i Dalarna.

Minneslund

Minneslunden är belägen mellan gravkapellet och parkeringen och består av en oval gräsyta omgärdad av grönska i form av buskar och träd. I södra delen av ovalen löper en stenlagd gång omgiven av planteringar, bänkar, plats för blomvaser och gravljus samt en liten vattenkonst i form av en stenbumling det rinner ned vatten över.

Ekonomibyggnader

Kyrkogården betjänas av ekonomibyggnader tillkomna under två epoker. Invid område G finns två mindre ekonomibyggnader, kallade uthus A och uthus B som ritades av Erik Fant och uppfördes 1943. Uthus A är beläget i områdets norra gräns och byggdes för att inrymma likvagn, snöplog samt en dam- och herrtoalett. Uthus B ligger vid områdets sydöstra hörn och byggdes som förråd för bänkar, redskap och dylikt. Bägge dessa uthus är till största del exteriört oförändrade sedan uppförandet. Personalutrymmen, verkstad och fordonsgarage finns öster om område D i en anläggning från sent 1970-tal.

Gravkapell

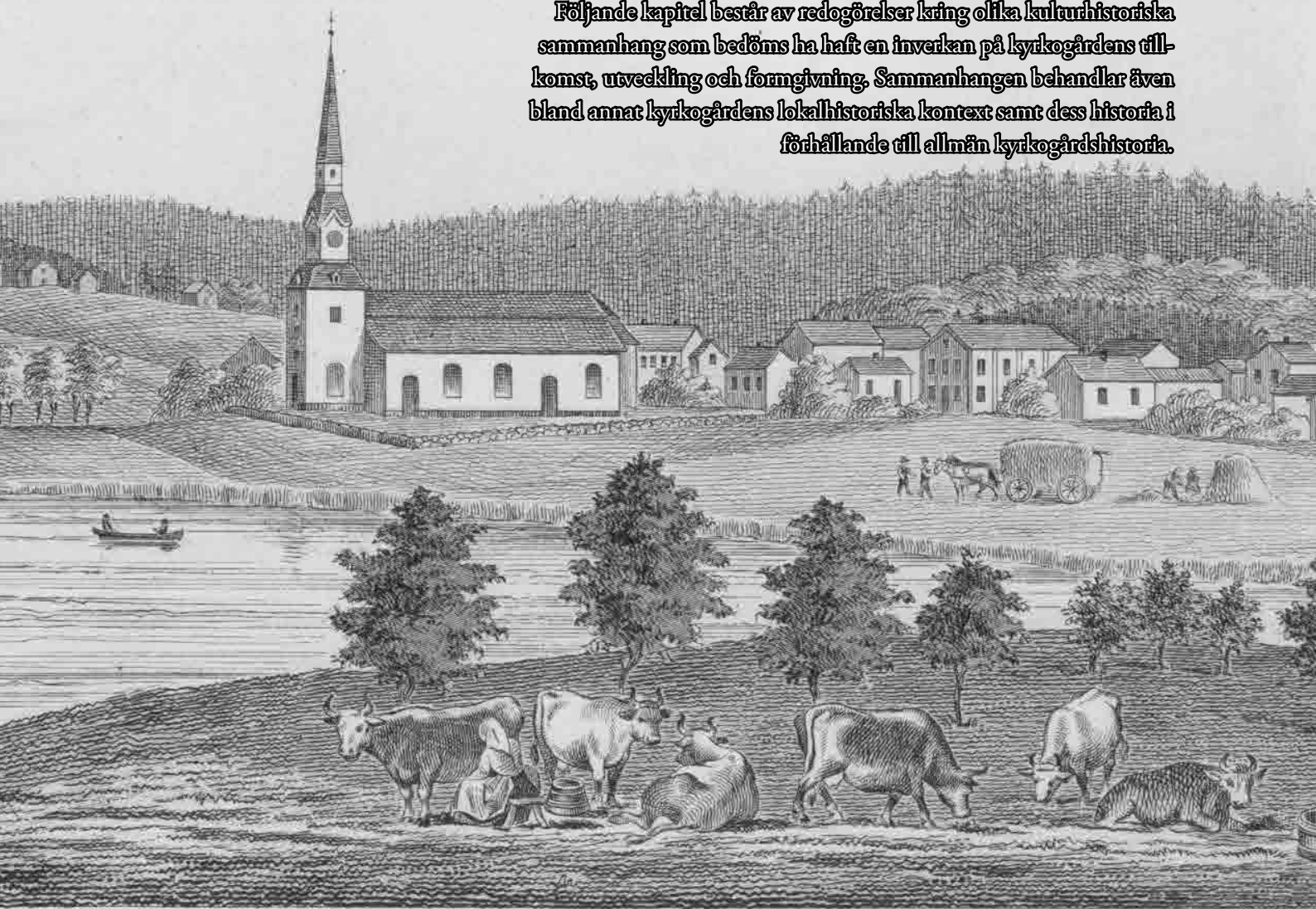
Gravkapellet ligger sydöst om kyrkobyggnaden och uppfördes efter ritningar av arkitekt Gustaf Améen från 1906. Arkitekt Jörgen Fåk ritade 1955 en om- och tillbyggnad av kapellet, med utökat kapellrum samt personalhus med källare, med plats för bisättningsrum, kylrum, kransrum och smyckningsrum. Ytterligare en om- och tillbyggnad ritades av arkitekt Claes Laurent 1975.

Vy över Smedjebacken. Bilden är beskuren. C. Bergman, 1850. Jernkontorets bildbank.

KULTURHISTORISKA SAMMANHANG

Följande kapitel består av redogörelser kring olika kulturhistoriska sammanhang som bedöms ha haft en inverkan på kyrkogårdens tillkomst, utveckling och formgivning. Sammanhangen behandlar även bland annat kyrkogårdens lokalhistoriska kontext samt dess historia i förhållande till allmän kyrkogårdshistoria.

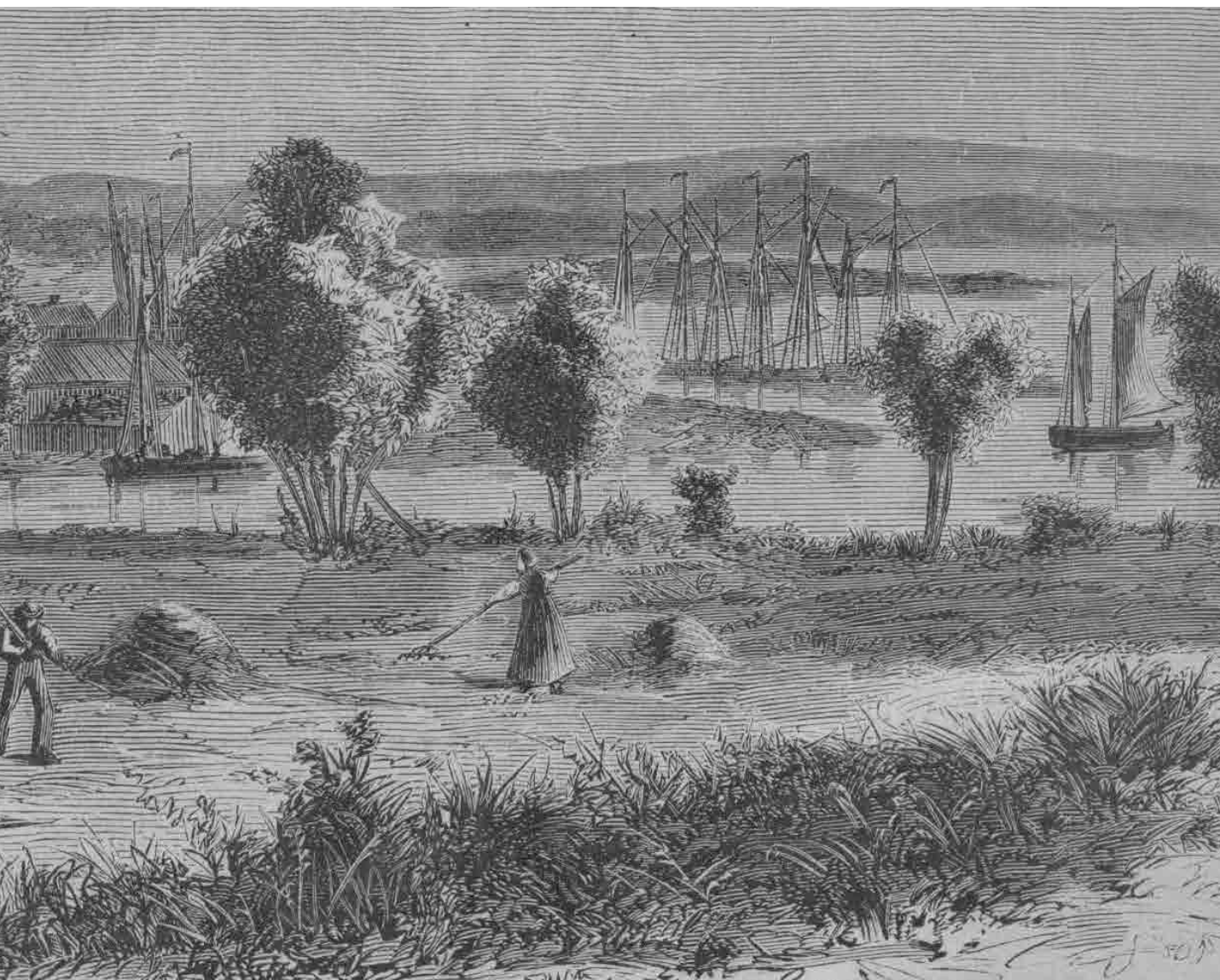

Sockenhistorik

Norrbärke omtalades i skrift 1372, men kom inte att skiljas från modersocken Söderbärke i egentligt hänseende förrän 1646, då Norrbärke bildade ett eget pastorat. Troligen hör detta samman med en befolkningsökning till följd av bergsbrukets expansion under 1600-talet.

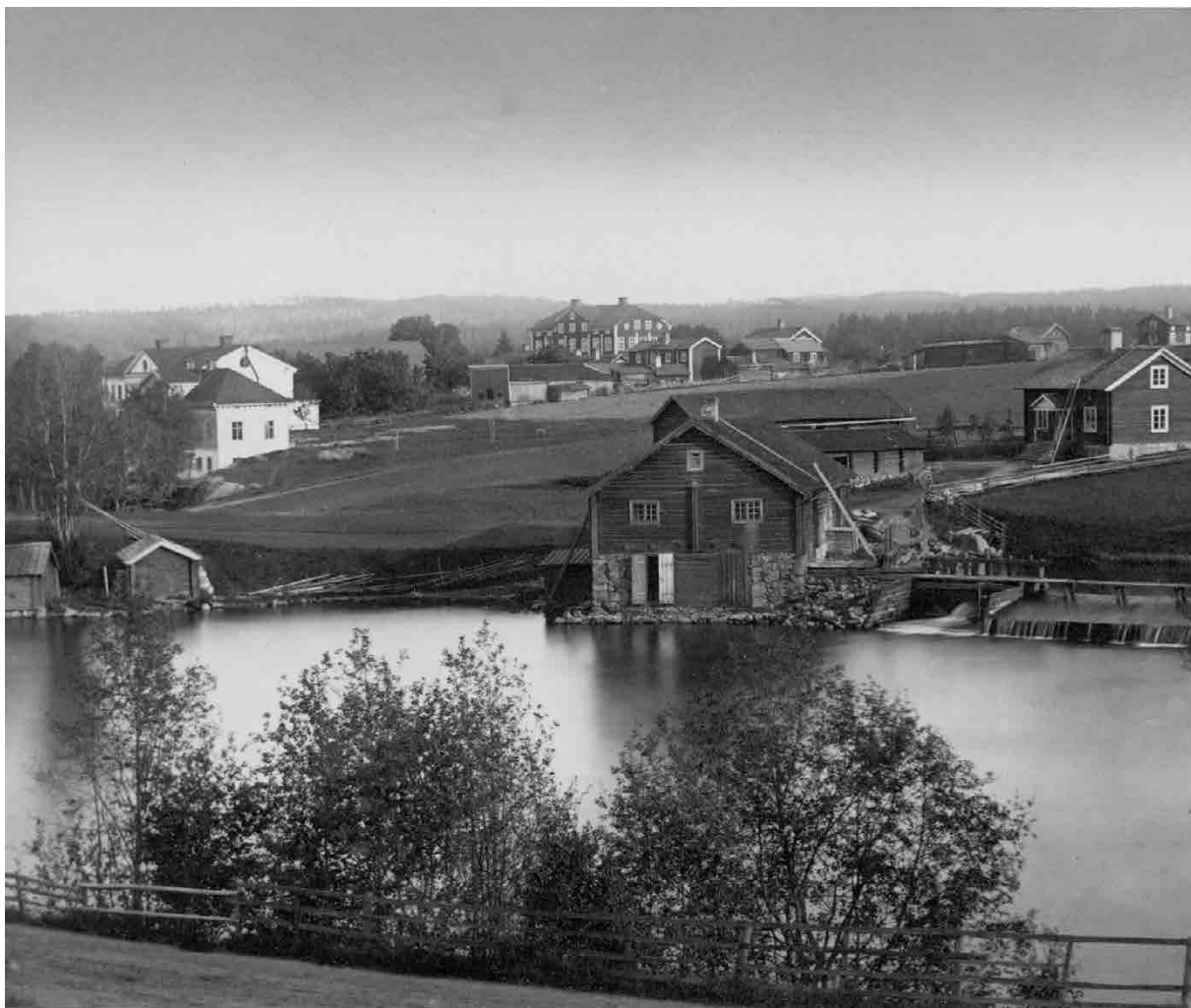
Norrbärke socken sträcker sig från Storön i söder, där den sammanstrålar med Malingsbo, Ramsberg och Ljusnarsbergs socknar till Svartjärnsberget i norr där den möter Silvberg och Grangärde socknar. Socknen angränsar även till en Stora Tuna och Gustafs socknar i norr, Ludvika socken i väster och Söderbärke socken i öster. Socknens huvudbygd breder ut sig kring sjöarna Haggen, Övre och Nedre Hillen, Leran och Norra Barken. På sluttningar

Utsikt av Smedjebacken. Bilden är beskuren. Rob. Haglund, 1874, Jernkontorets bildbank.

kring sjöarna finns öppna odlingslandskap med faluröda bergsmansbyar, så som Västermoren, Kolviken och Flatenberg. Vid vattenvägarna bland annat i Hagge, Lernbo, Skisshyttan, Finnbo, Snöån och Björsjö finns gamla bruk och hyttor. Både i socknens norra och södra delar finns vidsträckta skogsmarker. Socknen är till skillnad från Söderbärke rik på järnmalmsfyndigheter som gett goda möjligheter till att bedriva gruvdrift. Större gruvor har funnits bland annat på Humboberget, Flogberget, Stollberget och Nyberget.

Mitt i socknen ligger det historiska sockencentrat med den kyrkliga bebyggelsen och byn By, som sedermera kommit att innefattas i tätorten Smedjebacken.

Norrbärke prästgård och kvarnen. Bilden är beskuren. Foto: J.E. Hedlund, 1886, Jernkontorets bildbank.

Smedjebacken växte fram från och med 1700-talet dels utifrån platsens betydelse som knutpunkt mellan flera vägar och som en nod för handel och hantverk, dels utifrån den stångjärnshammare som fanns vid Kolbäcksån. År 1859 byggdes ett stort valsverk på platsen för den gamla hammaren. Valsverket kom att få en stor betydelse som arbetsgivare och för den fortsatta tätortsutvecklingen under 1900-talet.

Uppströms Kolbäcksån och västerut från sockencentrat ligger Morgårdshammar, där en annan stångjärnshammare funnits. Där etablerades 1856 en mekanisk verkstad som kom att utvecklas till en stor industri med tillverkning av separatorer och förbränningsmotorer men framför allt utrustning för bergverk och valsverk.

Tings- och skolhuset samt lasarettet i Smedjebacken. Bilden är beskuren. Foto: J.E. Hedlund, 1886, Jernkontorets bildbank.

Administrativ historik

Norrbärke socken skildes från Söderbärke 1646. Till följd av 1862 års kommunalreform delades socknens ansvarsområden från första januari 1863 mellan Norrbärke församling och Norrbärke landskommun. De kyrkliga frågorna omhändertogs därefter av församlingen medan de borgerliga frågorna behandlades av landskommunen. År 1895 inrättades Smedjebackens municipalsamhälle i Norrbärke landskommun. År 1918 bildades Smedjebackens köping genom utbrytning från landskommunen. År 1967 införlivades resterande delar av den forna landskommunen i köpingen, som 1971 ombildades till Smedjebackens kommun. Söderbärke kommun införlivades i Smedjebackens kommun 1974. Från och med 2022 ingår Söderbärke och Norrbärke församlingar i Bärke pastorat.

Västerbergslagen

Under medeltiden skedde en gradvis ökande kolonisation till områden med stora malmfyndigheter i Gästrikland, Dalarna, Västmanland och Härjedalen. Järn- och kopparframställningen hade stor ekonomisk betydelse redan tidigt. För att få fler att syssla med bergsbruk utformades särskilda privilegier för de som valde att arbeta med bergsbruk: bergslagar, eller bergets lag. Med tiden kom ordet bergslag att syfta till ett kooperativ av bergsbrukande bönder (bergsmän) med särskilda lagstadgade juridiska privilegier och skyldigheter. Ordet har även kommit att syfta på geografiska-kulturella områden som präglats starkt av bergsbruket.

Västerbergslagen är en del av Dalabergslagen, som även består av Österbergslagen och Kopparbergslagen. Till ytan omfattar Västerbergslagen ungefär nuvarande Ludvika och Smedjebackens kommuner med kyrksöcknarna Grangärde, Ludvika, Malingsbo, Norrbärke och Söderbärke.

Även om Västerbergslagen präglats mycket starkt av i synnerhet gruvbrytning och järnframställning, har småskaligt jordbruk också varit viktigt för många av de som bodde i området åtminstone till industrisamhällets genombrott under 1800-talets senare hälft. För att försörja hyttor och hammare med bränsle utvecklades även ett omfattande kolningsväsende med exempelvis kolartorp på finnmarkerna.

Västerbergslagen är skilt från andra delar av Dalarna av vidsträckta kuperade skogslandskap. Däremot finns goda förbindelser med Mälardalen bland annat tack vare Kolbäcksån och från 1795 Strömsholms kanal. Även isälvsavlagringar, grus- och rullstensåsar har bidragit till goda förbindelser i nord-sydlig riktning. På grund av kommunikationsmöjligheterna söderut har Västerbergslagen i vissa avseenden haft stor historisk gemenskap med Västmanland.

Västerbergslagens historiska huvudbygder var Söderbärke och Grangärde, vilket troligen sammanhör med de förhållandevis lättodlade mjäljordar som finns där – i övrigt dominerar moränjordar och berggrund. Den tidigaste administrativa indelningen av området var i socknarna Berkia och Grengå, något som ytterligare markerar platsernas historiska betydelse för Västerbergslagen. Söderbärke var ursprungligen en del av Malma socken i nuvarande Köpings kommun, och Grangärde en del av nuvarande Stora Tuna socken i Borlänge kommun. Beträffande den förra belyser detta ytterligare Bärkebygdens historiska kontakt med Mälardalen.

Järnet

Järnframställningen har varit en helt avgörande del i Västerbergslagens historia. Här följer en skissartad uppställning över olika sammanhang som varit betydelsefulla för järnets, och järnframställningens historia i området.

Gruvbrytning

Innan 1700-talet bröts malmfyndigheter för hand och oftast i dagbrott. Genom tillmakning, att utsätta berget för hög värme och sedan snabb nedkylning, uppstod sprickor som kunde bearbetas med järnkilar för att få loss malmskutor (stora block) från berget. Tillmakningen gick till på sådant vis att rader med meterlång ved restes mot berget och antändes. Processen var mycket bränslekrävande i avseende på ved, men var det enda alternativet för brytning innan man kunde började spränga med krut. Den första dokumenterade krutsprängningen i Västerbergslagen ägde rum 1724. Brytningen med tillmakning sköttes av bergsmännen själva. I takt med krutsprängningens genombrott kom en specialiserad grupp med gruvkarlar som behärskade tekniken, så kallade brytare, att i ta över själva bergsbrytningen.

Gruvdriften förutsatte torrlagda brott och en konstant kamp mot stigande grundvatten. Innan 1600-talets förekom i vissa gruvor så kallade vindspel, en slags pump som drevs med hästkraft. År 1698 kom Christopher Polhem att konstruera en så kallad konstgång, eller stollgång, vid Humbobergsgruvorna i Norrbärke. Genom Polhems konstgång gick det att nyttja vattenkraft för att pumpa upp vatten från gruvhålen: en stor nyhet som efterföljdes vid flera gruvor i socknen.

Förekomsten av gruvor i Norrbärke skiljer socknen från Söderbärke, och gav upphov till byar på platser där det annars troligen inte funnits någon större bofast befolkning. Renodlad jordbruksbygd med bondgårdar kräver vissa

Arbetare vid Kärrgruvan, slutet av 1800-talet. Fotograf okänd. Teknik- och industrihistoriska arkivet / Tekniska museet (ARK-K420).

Flatenberg, hyttan, rostugnen, med mera omkring 1925. Fotograf okänd. Jernkontorets bildbank.

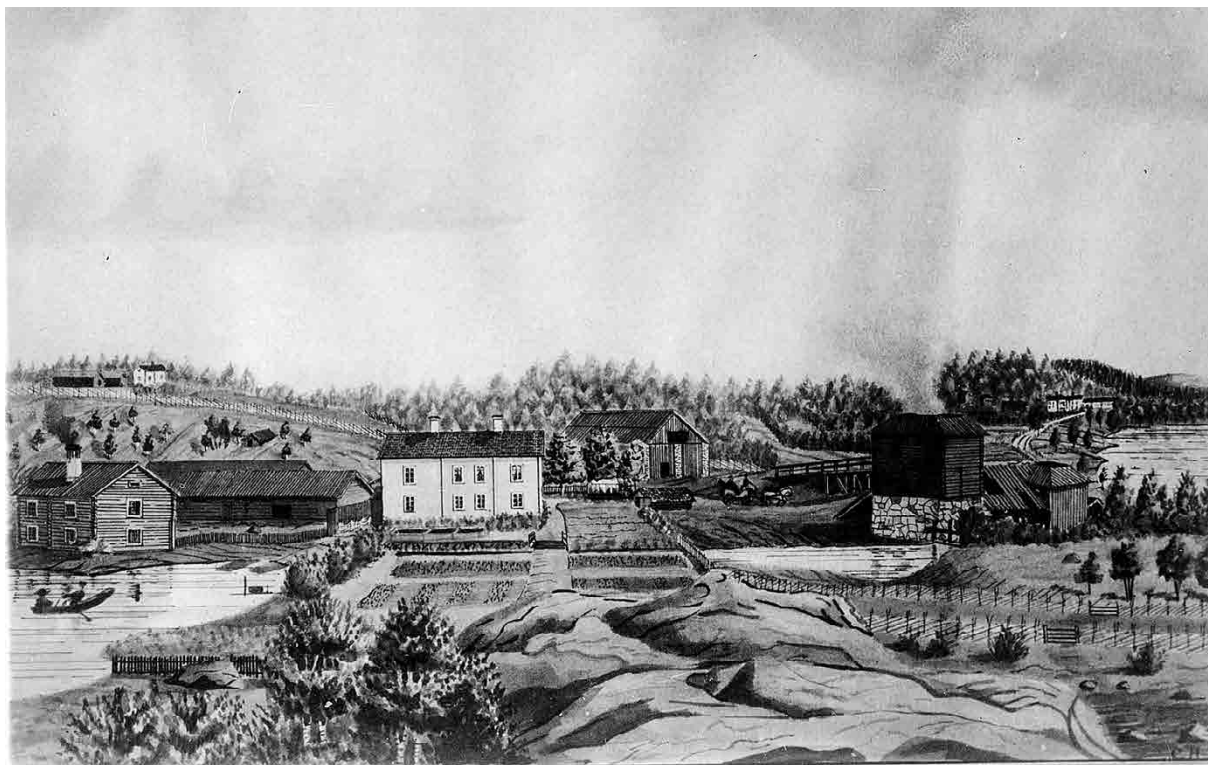
jordmåner och är ofta förlagd kring olika vattendrag, medan gruvbyar kan ligga långt ute i skogen där jordarna är mycket mer svårödlade.

Hyttor och hammare

En *hytta* användes till produktion av *tackjärn*, vilket var ett tidigt steg i förädlingsprocessen för järnmalm. Tackjärn, eller *råjärn* som det även ibland kallas, hade en kolhalt över 4 % och var därför för sprött för att smidas, valsas eller härdas. För att tackjärnet skulle bli användbart behövdes ytterligare förädling genom så kallad *färskning*. Färskningen syftade till att sänka kolhalten på järnet. Efter färskningen kunde järnet valsas eller smidas till långa stänger i en *stångjärnshammare*. Stångjärnshammaren kunde även nyttjas i ett tidigt skede av järnframställningsprocessen för att pressa ut kol och slagg från nyligen färskat järn. För att kunna driva en stångjärnshammare krävdes stora mängder bränsle i form av kol, samt vattenkraft för hammarens kontinuerliga drift.

Bergsmän och brukspatroner

De bergsbrukande bönderna i ett bergslag kallades bergsmän. Bergsmännen arbetade oftast med malmbrytning och tackjärnstillverkning i hyttor. Hyttorna ägdes oftast av flera bergsmän med andelar i ett hyttelag. Alla smälte sin egen malm i turordning och sålde sedan vidare materialet. Bergsmännen hade ofta särskilda privilegier, så som särskild arvsrätt för sina hemman, skattelättnader och befrielse från skjutsplikt. Under medeltiden skedde förädling-

en av tackjärn till smidesjärn ofta i de utländska Östersjöhamnarna. Gustav Vasa gjorde under 1500-talet en ansats till att bryta detta mönster och förlägga tackjärnets vidareförädlingsprocess hos bergsmännen. Till följd av detta etablerades stångjärnshammare ägda av bergsmän (bergsmanshammare) runtom i Västerbergslagen.

Under Drottning Kristinas tid som regent (1632–1654) formades emellertid en ny plan för utveckling av bergsbruket. Det bestämdes att bergsmännens tackjärnsframställning i hyttor skulle fortsätta ske nära gruvorna, men att stångjärnsproduktionen skulle flyttas till *bruk* i Bergslagens utkanter. Syftet med att dela upp dessa två mycket bränslekrävande delmoment i järnframställningen, var att de inte skulle komma att konkurrera om samma skogsmarker för kolfångst. I samband med detta beslutades det även att det var bergsmännen som skulle driva masugnar och producera tackjärn. Stångjärnssmidet skulle ske på bruk som ägdes av brukspatroner. Brukspatronerna kom ofta från adliga familjer, eller var ofrälse ståndspersoner (till exempel officerare eller rikare handelsmän). Som ägare till bruken blev brukspatronerna ofta stora arbetsgivare och tjänade även mycket pengar på sin verksamhet. Själva förvaltningen av bruken kunde dock ske med hjälp av arrendatorer eller anställda inspektorer. Vid bruken uppfördes herrgårdar eller förvaltarbostäder som både fungerade som representativa bostäder åt bruksägaren eller -förvaltaren och som administrativa centrum. Norrbärkes herrgårdskultur var påtaglig i förhållande till övriga Dalarna, där antalet herrgårdar var betydligt färre.

Bommarsbo, utsikt mot bruket. C. H-g, omkring 1860, Jernkontorets bildbank.

Hagge bruk. Utsikt över herrgården, spiksmedjan, lancashiresmedjan och sillboden, omkring 1870. Jernkontorets bildbank.

Bergskollegium och merkantilism

Även om det finns undantag från den geografiska uppdelning mellan hyttor och bruk som beslutades under Drottning Kristinas tid ger beslutet i sig en inblick i 1600-talets ekonomiska politik och de verkningar den fick för Bergslagen.

I syfte att överblicka och styra den tekniska och ekonomiska utvecklingen inom bergsbruket inrättades år 1636 Generalbergsamtet, sedermera Bergskollegium. Bergskollegium var ett statligt ämbetsverk med uppgift var att övervaka bergshantering i avseende på dess tekniska och ekonomiska utveckling. Genom att utfärda privilegiebrev kunde Bergskollegium styra etableringen och lokaliseringen av bergsbrukets produktionsenheter. Ämbetsverket fick även bestämma i vilken omfattning olika verksamheter kunde bedrivas och hur mycket av en viss produkt varje enhet fick tillstånd att tillverka årligen. Detta fick stor betydelse inte minst kring 1700-talets mitt, då ämbetet införde en mer restriktiv exportpolitik och under en period förhindrade ytterligare expansion av bruksverksamheterna. Restriktionspolitiken, kallad *merkantilism*, grundade sig i fortsatt oro för skogsbrist och rädsla för att för mycket svenskt

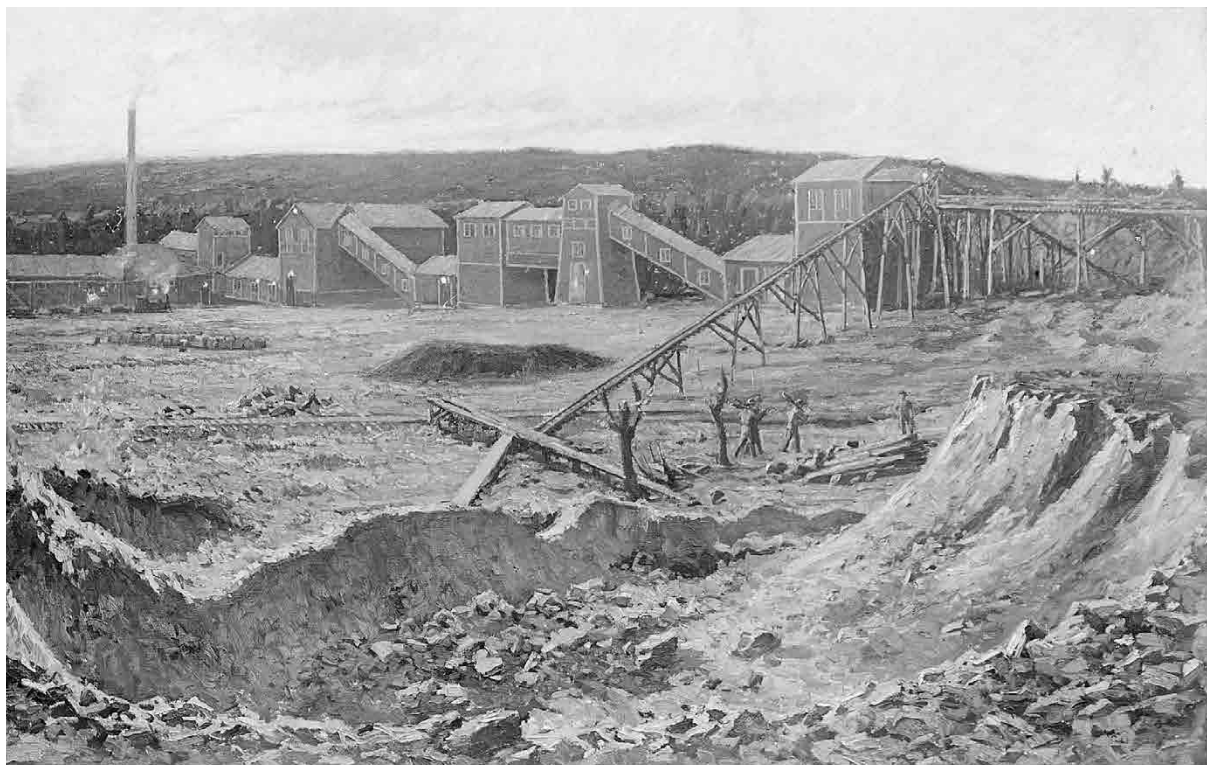

järn skulle sänka priserna på Europamarknaden. Järnframställningen kom dock även under restriktionerna att inbringa inkomster till brukens ägare, som under en period kom att genomföra större omdaningar av bruksmiljöerna i stället för att återinvestera i utökad verksamhet.

Strukturomvandlingar och ny teknik

På 1840-talet upplöstes det privilegiesystem som dittills reglerat bergsbruket i Sverige till förmån för fri konkurrens. Detta ledde till ökad efterfrågan på kol, malm och tackjärn, samtidigt ny teknologi ledde till mer effektiva masugnar. Från mitten av 1800-talet infördes också nya tekniker och metoder för storskalig och högkvalitativ järnproduktion i andra länder. För att bibehålla sin konkurrenskraft behövde de svenska järnbruken göra kontinuerliga satsningar på ny teknik, vilket ledde till att många mindre bruk och anläggningar kom att läggas ner, i synnerhet under 1800-talets senare hälft. I en stor strukturomvandling samlades en förut decentraliserad verksamhet i enstaka företag med mycket stora anläggningar så som Smedjebackens valsverk, eller Domnarvets Jernverk i Borlänge.

Hagge bruks smältsmedja, midsommaraftonens förmiddag 1910 - samma dag som smältsmedjan slogs igen. Bilden är beskuren. Fotograf okänd. Teknik- och industrihistoriska arkivet / Tekniska museet (ARK-K101)

Nybergets gruva, anriknings- och brikettverket. Bilden är beskuren. Oljemålning, Gottfrid Kallstenius, 1914, Jernkontorets bildbank.

Gruvnäringen och industrisamhället

Olika berg ger olika malm. Innan 1670-talet användes troligen nästan enbart skarnmalmer, eller kvickstenar som de kallades. Skarnmalmer var lättare att smälta och kunde gå i masugnen utan ytterligare tillsatser eftersom de var kalkhaltiga. Skarnmalmer fanns bland annat på Humboberget, Siksjöberg, Östanberg, Gräsberget, Nyberget och Tolvsboberg.

Senare började man nyttja malm från Grängesberg i Grangärde socken. Malmen från Grängesberg var lättillgänglig och med ovanligt hög järnhalt, men fosforrik. Fosforhalten var ett problem eftersom den medförde att järnet från Grängesberg blev kallskört och obrukbart. Det var därför först under 1870-talet i samband med att *Thomasprocessen* utvecklades som malmen från Grängesberg blev verkligt användbar. Järn som färskades med Thomasprocessen renades till en acceptabel fosforhalt genom tillsättning av dolomit och kalksten. En biprodukt av processen var Tomasfosfat som kunde användas som konstgödsel. I och med att det fosforhaltiga järnet blev användbart påbörjades en omfattande järnmalmsexport till bland annat Tyskland. Från och med 1890-talet var exporten av järnmalm mer omfattande än användningen vid de svenska järn- och stålverken.

Under 1900-talet förflyttades gruvbrytningen i Västerbergslagen till nya stråk långt under jord. Efter att malmen frigjorts flyttades den till ett vertikalt schakt där den sedan transporterades uppåt i en hissanordning. Ovanför schaktet fanns en lave – en hög byggnad som inrymde bland annat spel, en

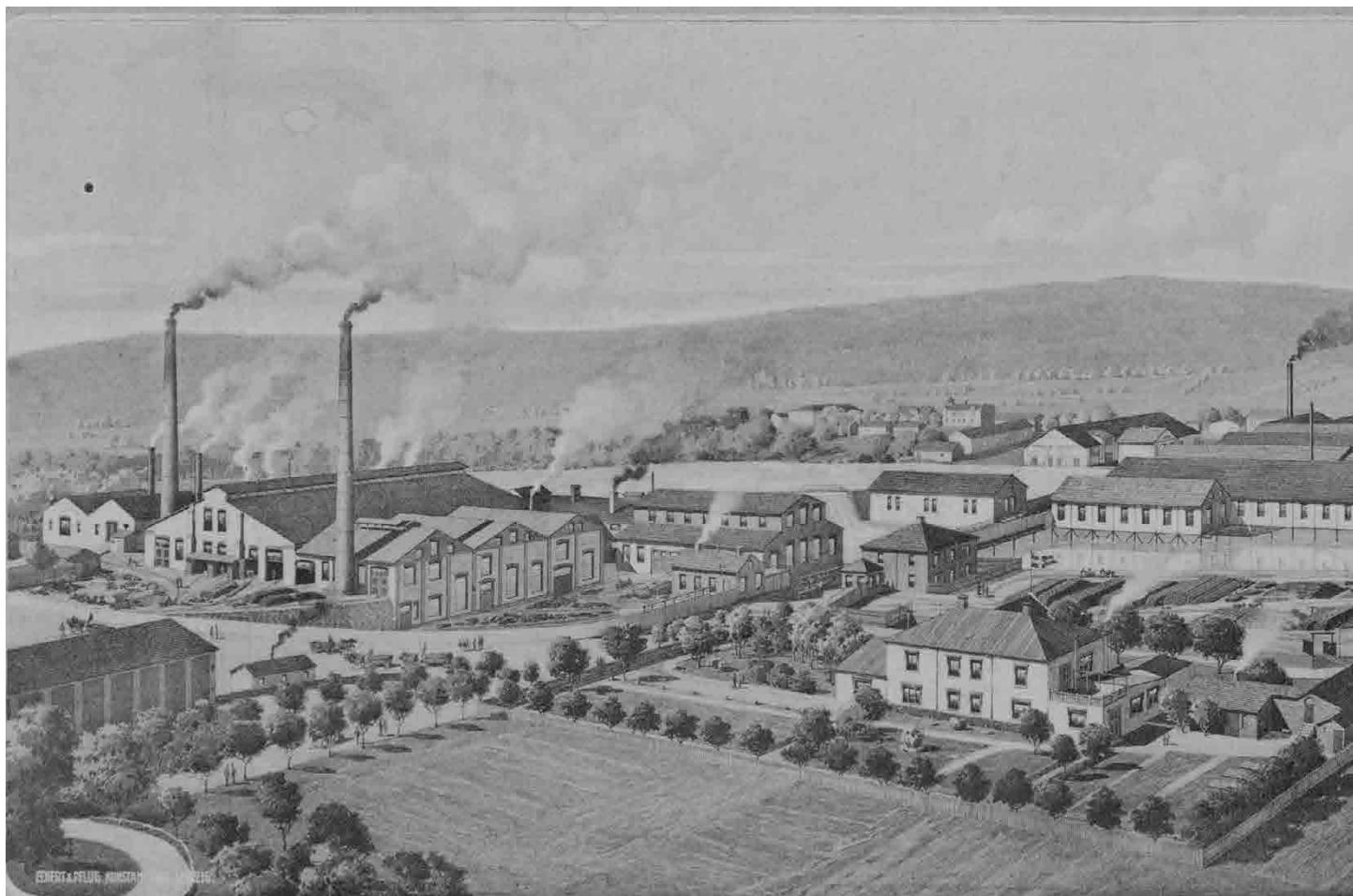
väsentlig del i hisskonstruktionen. Vål på ytan skedde en första förädling av malmen i ett anrikningsverk till *sinterstycken*.

Elektricitet var avgörande för hur gruvnäringen kom att utvecklas under 1900-talet, både i avseende på själva brytningen och anrikningsprocessen. I Hällsjön invigdes 1893 en kraftstation som gav världens första kommersiella kraftöverföring för växelström, som gick till Grängesbergs gruvor. Överföringens längd var femton kilometer och elektriciteten drev motorer, pumpar och belysning i Grängesberg.

Smedjebackens valsverk på 1880-talet. Bilden är beskuren. Fotograf okänd. Teknik- och industrihistoriska arkivet / Tekniska museet (ARK-K101)

Moderna stålverk

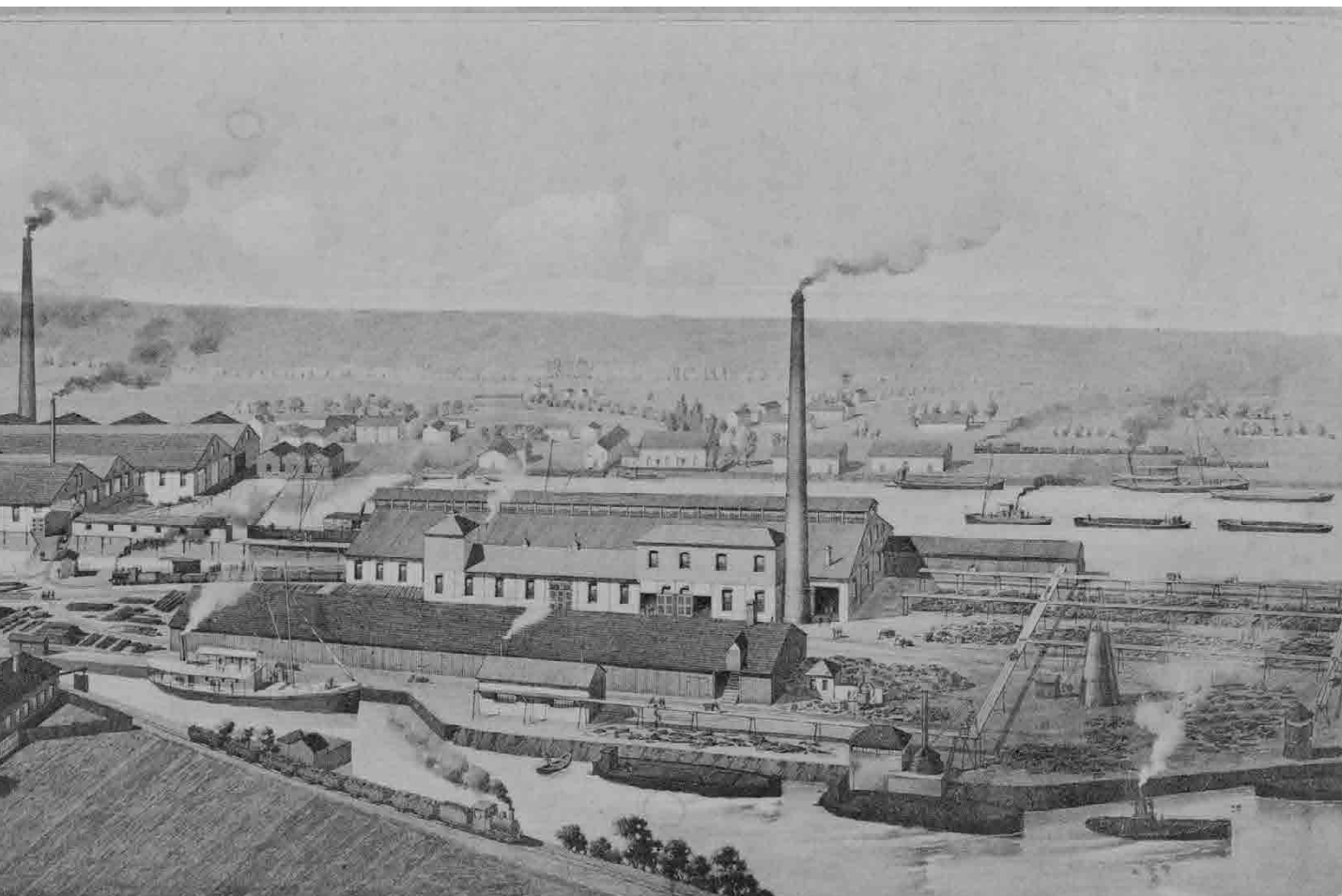
Efter anrikningsprocessen fraktades sinterstyckena, ofta på järnväg, till ett stålverk där de smältes ner till råjärn i en masugn. Från masugnen kunde råjärnet antingen gjutas till enkelt tackjärn för vidare export eller omvandlas till råstål genom färskning. Färskningen syftade till att sänka kolhalten i järnet och på så sätt få fram stål. Råstålet kunde även tillverkas av befintligt skrot, vilket skedde i eldrivna så kallade ljusbågeugnar. Vid tillverkning av legerat stål, exempelvis rostfritt stål, tillsattes olika ämnen till stålet i samband med färskningen. Efter omvandlingen till råstål göts ämnet antingen till strängar eller i en större fast form – en kokill. När stålet gjutits kallades det för göt. Götet kunde i sin tur bearbetas vidare genom kall- eller varmvalsning och formas till bland annat plåt, band, stång, profiler, rör eller tråd. Götet kunde även smidas, dras eller gjutas.

Smedjebackens valsverk

År 1855 beslöt ägarna till de fyra stora bruken Nyhammar i Grangärde, Hagge och Morgårdshammar i Norrbärke samt Grängshammar i Stora Tuna att i Smedjebacken uppföra ett gemensamt valsverk för stång- och finjärnstillverkning. Beslutet ansågs mycket vågat då sådana valsverk ännu var få till antalet i Sverige. Anläggningen i Smedjebacken skulle även komma att planeras i en storlek och skala som ej tidigare förekommit i Sverige. Valet av Smedjebacken var särskilt fördelaktigt med tanke på Strömsholms kanal. Det färdiga bergslagsjärnet transporterades via kanalen ut i Mälaren för att omlastas vid Västerås och Stockholms hamnar.

Valsverket stod färdig 1856 och bestod då av två vällugnar, en grovträn och en mediumträn. År 1859 beviljades valsverket ett lån om 100 000 riksdaler för att uppföra en verkstad för tillverkning av järnvägsräls. Järnet, som forslades via de fyra ägande bruken, kom därmed att användas i tillverkningen av tusentals skenor som nedlades runt om i Sverige för järnvägarnas utbyggnad, ett infrastrukturprojekt av enorma proportioner. Bland annat användes räls

Smedjebackens valsverk omkring 1910. Upphovsman okänd, Jernkontorets bildbank.

av sådant järn både för utbyggnaden av Vessman-Barkens smalspåriga järnväg samt i byggnationen av Gävle-Dalabanan.

Man byggde sakta upp kapaciteten och i mitten av 1860-talet kunde verket betraktas som den främsta tillverkaren av valsat stångjärn i Sverige. Genom 1870-talets konjunktursvängningar och ombildning till aktiebolag kom valsverket att kraftigt ändras i slutet av 1890-talet. Valsningen av stångjärn upphörde och 1897 färdigställdes i stället en första martinugn, som kunde användas för att framställa så kallat götstål eller handelsstål, vilket användes exempelvis inom byggnads- och anläggningsindustrin. Nya ugnar kom sedan 1911 och strax efter andra världskriget.

Från och med 1940-talet inriktades verksamheten i allt högre grad på tillverkning av produkter för byggnadssektorn. År 1941 inleddes tillverkning av kamjärn för armering och från och med 1945 tillverkades armeringsnät för betongindustrin. Vidare utökades utbudet till att innefatta bland annat fackverksbalkar för lättare takstolar. Satsningen på tillverkning av byggnadsmaterial skulle visa sig framgångsrik, eftersom de flesta flerbostadshus och småhus

Motiv från Smedjebackens valsverk, sepiamålning, Johan Ahlbäck, 1930. Dalarnas museums samlingar. Fotograf: Per Eriksson, Dalarnas museum.

som uppfördes under efterkrigstiden helt eller delvis byggdes med stomme i armerad betong.

År 1955 blev företaget Ratos ensam ägare till Smedjebackens Valsverk och man genomförde därefter flera investeringar, bland annat nytt finvalsverk och nytt valsverk 1960 och 1964. Från och med 1968 tog man en eldriven så kallad ljusbågeugn i bruk. Ugnen var den största i sitt slag i Europa för sin tid. Mediumvalsverket ersattes med ett nytt 1973 och götvalsverket ersattes av en stränggjutningsanläggning 1980. Vid verket fanns även ett av de större gjuterierna i Sverige, som dock lades ned 1960. Även kallvalsverket lades ned 1969 och från och med 1975 avvecklades martinstålverket helt till förmån för elektriska ugnar. Efter 1970-talets stålkris gick stålverken i Smedjebacken och Boxholm samman under Smedjebackens ledning, och är i dag efter flera fusioner och uppköp del i företaget Ovako Bar AB.

Morgårdshammar

Uppströms längs Kolbäcksån och väster om Smedjebacken ligger Morgårdshammar. Där fanns redan 1616 en stångjärnshammare som kallades Winsebo Hammar och som senare kom att kallas Morgårds smedja eller Morgårdshammar. År 1672 fanns tre stämplor för stångjärn tillverkat i Morgårdsham-

mar, varav en hörde samman med Andreas Bergius, som var kyrkoherde i Norrbärke. Vid 1700-talets mitt utökades driften vid hammaren till att även innefatta manufaktursmide genom anläggandet av en så kallad knipphammare, som användes för att smida knippjärn vilket i sin tur kunde användas för att skapa små järnföremål i gårdssmedjor: hästskor, spikar, knivar och krokar med mera.

År 1856 ombildades Morgårdshammar till ett aktiebolag med ursprunglig intention om att vid sidan om bibehållen stångjärnstillverkning även inrätta ett gjuteri och en mekanisk verkstad. År 1873 hade företaget vuxit betydligt och innefattade ett gjuteri med två kupolugnar, mekanisk verkstad med modellverkstad, smedja med maskin som kunde tillverka rälsspik, lancashirehård med hammare, blåsmaskin, knipphammare, klensmedshärrar och spikhamrar med mera. För vattenkraften stod dels vattenhjul, dels turbin. Dessutom fanns en kvarn.

Under 1880-talet fick den mekaniska verkstaden stora beställningar från Smedjebackens Valsverk där ingenjören Ernst Alfred von Zweigbergk (1845–1896)* uppfunnit ett helt nytt universalvalsverk, som kom att tillverkas i Morgårdshammar. På grund av detta krävdes stora utvidgningar av lokaler. Från

*Morgårdshammars mekaniska verkstad, före slussöppning. Bilden är beskuren.
Foto: B.G. Markman, 1910,
Jernkontorets bildbank.*

* Ernst Alfred von Zweigbergh vilar i grav nr GK F 1 216.

1895 fastställdes en ny bolagsordning som kom att leda till en inriktning på tillverkning av maskiner för tung industri, så som valsverk, vickbord, transportörer, gruvspel, krossar och skrapar. Kring sekelskiftet år 1900 tillverkades även separatorer och senare förbränningsmotorer.

Företaget Morgårdshammar AB har kvarstått genom ägarbyten under 1900-talets senare hälft, och tillverkar fortfarande utrustning för valsverk. Fabriken ligger vid Kolbäcksån och norr därom har ett litet brukssamhälle vuxit fram. Bostadsbebyggelsen i Morgårdshammar har sedermera vuxit samman med Smedjebacken.

Strömsholms kanal

Innan 1700-talets slut skedde transporter av järn från Västerbergslagen, tillika transporter av förnödenheter så som spannmål och annat, via hästtransport företrädesvis vintertid. Sysslan kallades att fora, och en som körde kallades forbonde eller forkarl. Körslorna var krävande och involverade inte bara bönder och bergsmän från Västerbergslagen utan också från Västmanland. När man "forade ner" var det med tackjärn och stångjärn: när man "forade upp" var det med spannmål, brännvin, kläde, sill, salt och andra förnödenheter. En bonde kunde hinna med 5–6 resor till Köping var vinter, och ofta körde man i lag med andra bönder efter bestämda ruttor med särskilda rastställen.

Efterhand började man dock att bygga båtar, och snart kom tanken på att kunna nyttja Kolbäcksån som färdled genom att konstruera en kanal med slussar från Barken till Mälaren. Arbetet får betraktas som mycket omfattande och påbörjades 1777 efter ett förslag som utarbetats föregående år. Företaget bekostades av många bruksägare och bergsmän, men medlen tog snart slut och efter bara fem år nödgades man ta lån för att kunna fortsätta. Samtidigt beviljades statsbidrag och konungen Gustav III, som visat stort intresse för kanalen redan från början, bidrog också ekonomiskt till arbetet. År 1787 var kanalen till största del färdig och lät då inspekteras av Gustav III, som reste från Fagersta söderut på kanalen med slup och namngav de olika slussarna. År 1795 var kanalen helt färdig och har sedan dess trafikerats med båttrafik.

Efter endast 50 år behövdes dock en grundlig renovering som avslutades 1860, eftersom den ursprungliga kanalen bland annat uppgrundats på många ställen. Under 1800-talets senare hälft trafikerades kanalen på sträckan Smedjebacken–Ängelsberg av ångbåten Strömsholms kanal, vilken även kallades Postbåten eftersom den medförde post längs sträckan. Ännu i dag finns en insjöhamn i Smedjebacken. Av den äldre bebyggelsen kvarstår ett hamnmagasin och några järnbodar.

Jordbruket och skogen

Västerbergslagens jordbruk var åtminstone innan industrisamhällets genombrott inriktat mot djurhållning. Närmast byarna fanns åkermarker där man

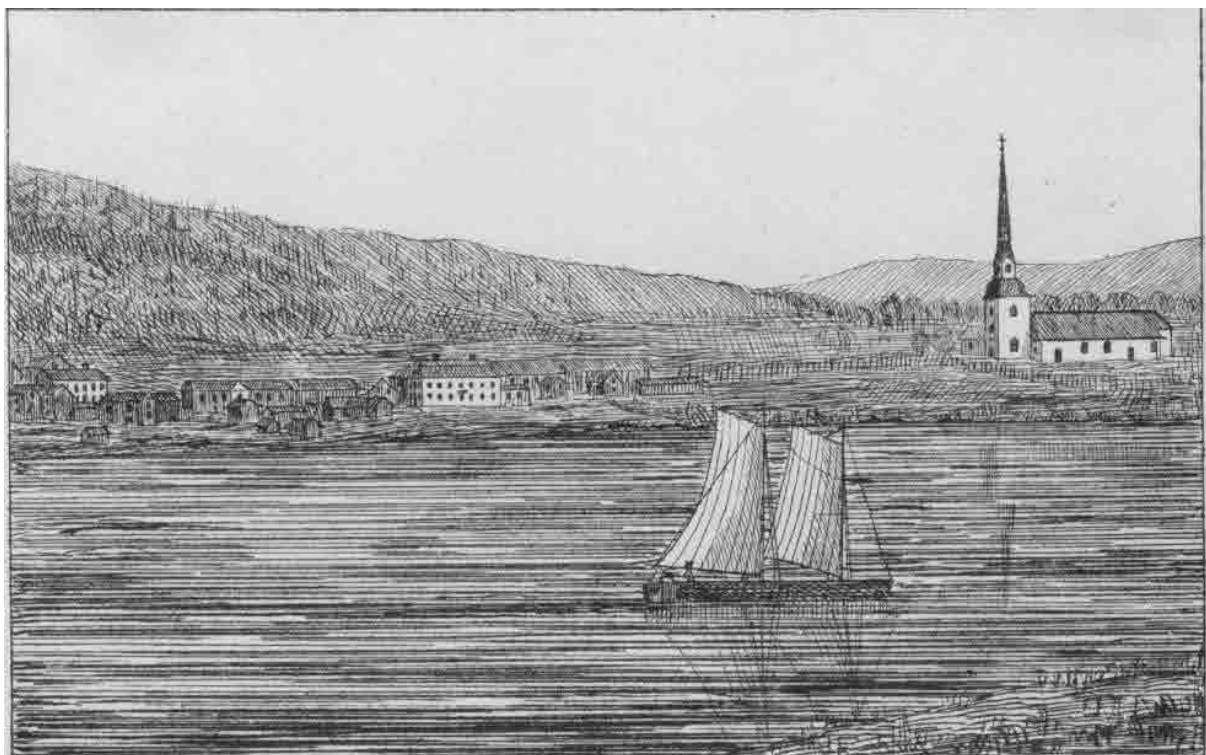

Lernbo på 1880-talet. Fotograf okänd. Teknik- och industrihistoriska arkivet / Tekniska museet (ARK-K101)

odlade rotfrukter och spannmål. Spannmålet var föda inte bara för människor, utan även för djuren. Havre var en viktig del av särskilt hästarnas vinterfodring, och hästarna var oumbärliga för bergsbruket. Bortom åkermarken fanns ängsmarker från vilka man tog vinterfoder till djuren. Även skogsmarkerna nyttjades i djurhållningen som betesmarker, under principen att djuren skulle klara av att föda sig själva på bete under en stor del av året.

Bondeåret

Ofta framhålls bergsbruket som den avgörande näringen i Västerbergslagen redan under förindustriell tid. I praktiken tillbringade dock en bergsman endast en liten del av året i hyttan. Efter nyår kördes kol och sedan malm till hyttorna, som sedan var i bruk under våren. Kring valborg skulle man ut och jaga "odjur" ur skogen, så de inte skulle skada tamdjuren när de sedan skulle släppas ut på skogsbete. Under våren såddes också åkrarna. Både kvinnorna och männen deltog i vårsådden, och kvinnorna sysslade även med rövning av backslogar och vävning. Man sådde havre, korn, ärtor, lin- och hampfrö, morot, palsternacka, persilja, dill, gräslök, mejram, rötter, bondbönor och kål. På

Vy över Smedjebacken. Th. Blomqvist, 1867, Jernkontorets bildbank.

sommaren var det höbärgning från ängar och slogar, samt rågskärning. Både innan och efter höbärgningen var det skogsarbete med trädfällning, kolning och rågsådd. Om hösten var det skörd och sedan tröskning (spannmålsberedning), matberedning och körslor med både järn och skog. Den ekonomiska behållning som bergsmännen fick från sin tackjärnstillverkning kunde användas bland annat för att handla till mat, spannmål och andra varor.

Smedjebacken och sockencentrat

Den nuvarande tätorten Smedjebacken är belägen i huvudsak kring Kolbäckån, dess utlopp i Barken och upp mot Uvbergets sluttningar i Norr. Det historiska sockencentrat utgjordes av kyrkan och byn By, i den sydvästra delen av dagens tätort. Senare kom fokus att flyttas till nuvarande Kyrkogatan, som var den gamla landsvägen mot Säter. Tack vare etableringen av ett stort valsverk i Smedjebacken, och mekaniska verkstäder i Morgårdshammar fanns goda förutsättningar för tätortsutveckling under industrisamhället. Under efterkrigstiden etablerades ett nytt centrum längs Vasagatan och Torget och på sluttningarna mot Uvberget byggdes småhusbebyggelse, då Smedjebacken växte till följd av högkonjunkturer inom industrin.

Motiv från Smedjebacken, efter gammalt foto. Johan Ahlbäck, 1948. Ingår i ett ritblock. Dalarnas museums samlingar. Fotograf: Hansa Andersson, Dalarnas museum.

Smedjebackens framväxt och Kyrkogatan

Vid Kolbäcksåns utlopp i Barken etablerades 1631 By smedja, en bergsmanshammare. Platsnamnet Smedjebacken syftade troligen först på en plats vid bergsmanshammaren, en hammarsmedja, vid Kolbäcksån. Abraham Hülphers omskrev platsen i redogörelsen över sin Dalaresa 1757: "västerut [från kyrkan] är den så kallade Smedbacken, med flera vackra byggnader". Från redogörelsen framgår även att Smedjebacken var en förvaringsplats för järn i väntan på transport. Enligt Helge Forsell (1977) kom området längs nuvarande Kyrkogatan redan under 1700-talet att få betydelse, dels som mötesplats för vägarna mellan Mälardalen, Säter och Västerdalarna, dels som handelsplats med köpmannabodar, stall och järnbodar. När Strömsholms kanal färdigställdes 1795 hade platsens betydelse för handel och utskeppning av järn från Västerbergslagen ytterligare cementerats, och på platsen fanns postkontor, skola och apotek (det första på landsbygden i Dalarna, inrättat 1798). Ytterligare inflyttning av borgare, ämbetsmän och hantverkare gav platsen en annan karaktär jämfört med omlandet, trots att det ingalunda var stad eller köping och bebyggelsen troligen till stor del bestod av kringbyggda bondgårdar med många ekonomibyggnader.

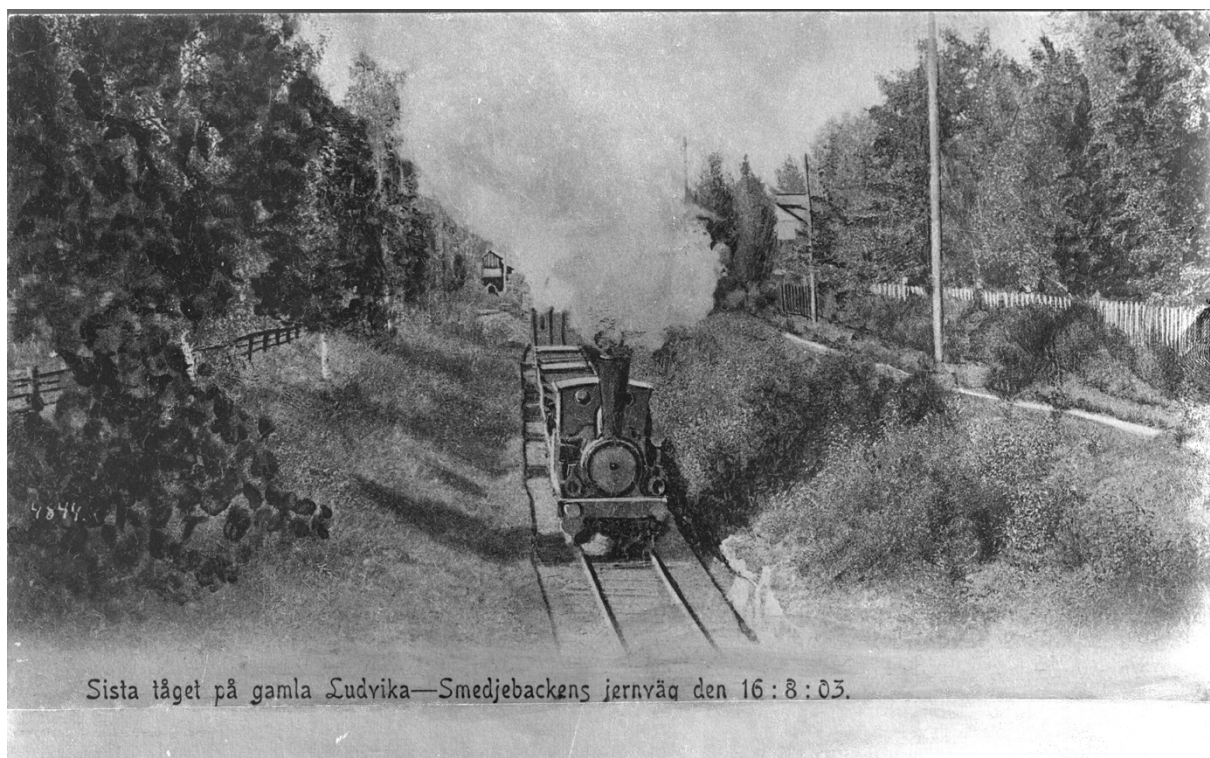
När Smedjebackens Valsverks Aktiebolag stod färdigt på samma plats som den forna bergsmanshammaren 1856 lades grunden till den mer omfattande tätortsutveckling som kom att prägla Smedjebacken efter industrisamhällets successiva intåg under 1800-talets senare hälft. Dessutom kom Smedjebacken att få en järnvägsförbindelse tidigt: redan 1859 öppnade Wessman-Barkens Jernväg (WBJ). Kyrkogatan blev i ännu högre grad befolkad av näringsidkare och affärsmän, som kom att bygga affärs- och bostadshus med tidstypisk karaktär. År 1895 inrättades Smedjebackens municipalsamhälle i Norrbärke landskommun. Inom municipalsamhället var det möjligt att kontrollera bebyggelseutvecklingen genom att tillämpa de för städerna gällande brand- och byggnadsstadgorna, trots att municipalsamhället i övrigt inte räknades som en stad. År 1918 kom municipalsamhället och ett kringområde att bilda Smedjebackens köping, vilket kan förstås som ett steg mot att bilda en juridisk stad, något som dock aldrig inträffade i Smedjebacken.

Stockholm-Västerås-Bergslagens Järnvägar (SWB)

År 1871 bildades det enskilda järnvägsbolaget swb (senare svb) med syfte att sammanbinda Stockholm och Västmanland efter att Västra stambanan hamnat söder om Mälaren. Företaget kom efter några första ekonomiska svårigheter att bli ett av de större enskilda tågbolagen i Sverige med ett stort system av järnvägsförbindelser. Bolaget blev statligt 1944 och uppgick 1945 i Statens Järnvägar. Den första sträckan som öppnade för trafik var Tillberga-Köping 1875, sedan Tillberga-Ängelsberg samt Tillberga-Tomtebodas året därpå. Det kom dock att dröja till och med år 1900 innan banan nådde sin väg förbi Vad och Söderbärke till Smedjebacken (som redan 1859 fick en järnvägsförbindelse till Ludvika). År 1907 nådde banan Vansbro, som blev dess norra slutstation. Kännetecknande för swb var dels att man använde ånglok till persontåg långt fram på 1900-talet, dels dess karaktäristiska bebyggelse. Beträffande det senare är de flesta av de byggnader som finns längs järnvägens Dala-del ritade av arkitekt Erik Lallerstedt i en säregen jugendartad stil där 1800-talets snickarglädje möter 1900-talets nationalromantik.

Johan Ahlbäck

I vindsvåningen på ett lamellhus längs Vasagatan i centrala Smedjebacken finns konstnären Johan Ahlbäcks forna ateljé som iordningställt för besökare. Delar av Ahlbäcks konstsamling finns dessutom att beskåda i Ahlbäckssalen på Smedjebackens bibliotek. Johan Ahlbäck (1895–1973) föddes i Smedjebacken och var son till en valsverksarbetare. Ahlbäck kom själv att arbeta på verket redan som 8-åring efter skoltid, och efter folkskolan som anställd på heltid. Teckningsintresset var redan tidigt stort hos Ahlbäck, och trots att det inte var tänkbart för en valsverksarbetare att utbilda sig till konstnär under tidigt 1900-talet kom Ahlbäck att bryta med sin anställning för att skola sig

Sista SmbJ-Smedjebackens Järnväg -tåget Foto: Järnvägmuseet.

Järnvägsstationen i Smedjebacken, omkring 1910-tal. Foto: A.B. Ohrlander, Järnvägmuseet.

Johan Ahlbäck. Självporträtt i halvfigur. 1925. Oljemålning i Dalarnas museums samlingar. Foto: Fredrik Hegert, Dalarnas museum.

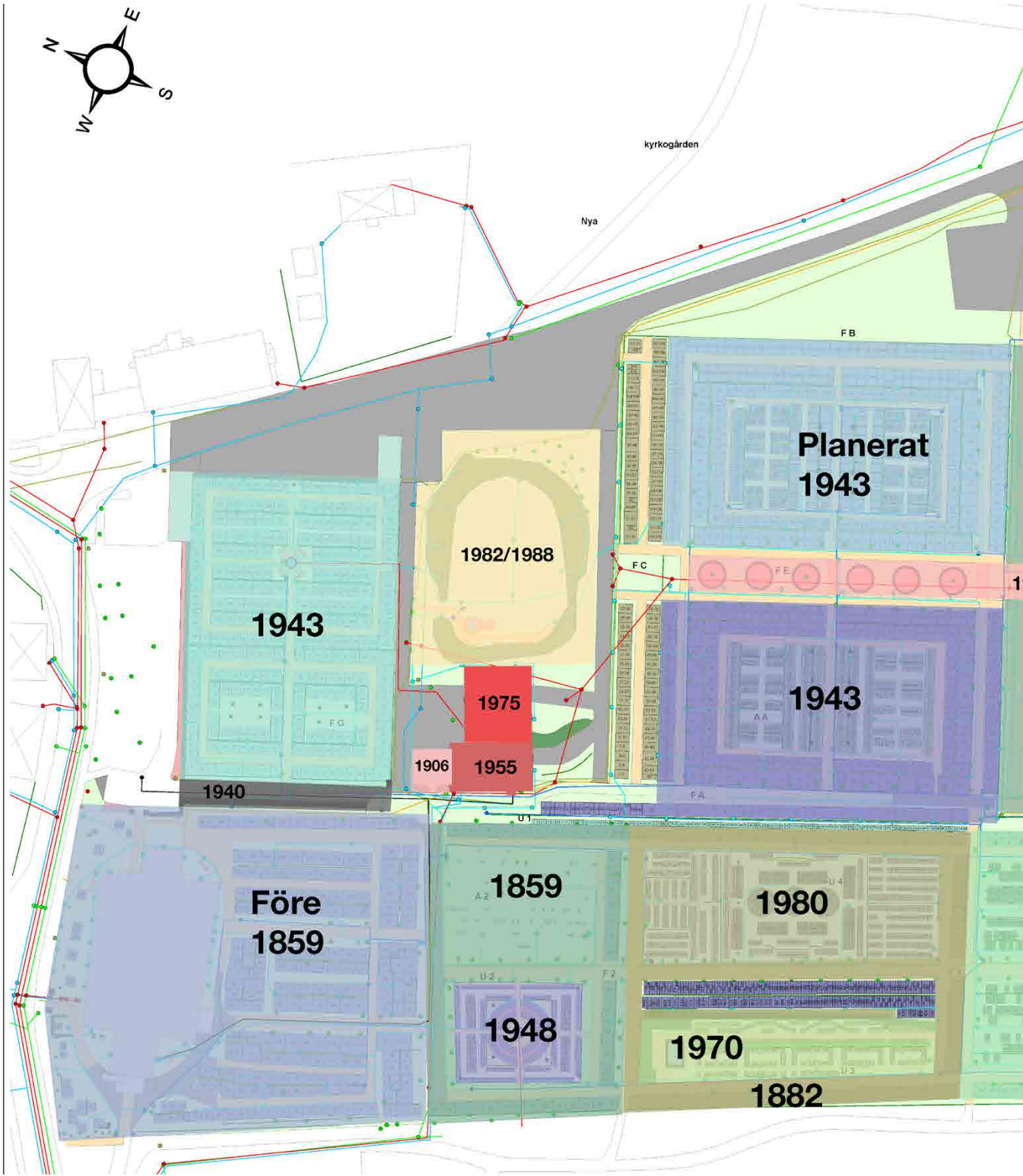
konstnärligt. Efter en tid på Carl Wilhelmsons målarskola i Stockholm antogs Ahlbäck till Konstakademien i Stockholm. Med utbildningen färdigställd och några uppmärksammade utställningar flyttade Ahlbäck tillbaka till Smedjebacken 1931, där han hoppades hitta tillbaka i sin motivvärld. Han blev dock inte väl mottagen av sina forna arbetskamrater, och gick in i en mörk period präglad av avbildningar från industriolyckor. Som konstnär kom Ahlbäck i huvudsak att arbeta med motiv från Bergslagens industrier och industrisamhällen. Han var också intresserad av sport och gjorde flera avbildningar av idrottsgrenar. Tillsammans med sin livskamrat Svea Morin, som han träffade i Hälsingland 1939, besökte han flera europeiska länder. Ahlbäck reste även till Sydamerika 1938 efter inbjudan av konsul Axel Johnson. Innan sin död 1973 hann Ahlbäck teckna, måla och etsa sig igenom tusentals bilder genom vilka han skildrade arbete och liv i Bergslagen. Johan Ahlbäck vilar i område 5, gravnummer GK F5 514BC.

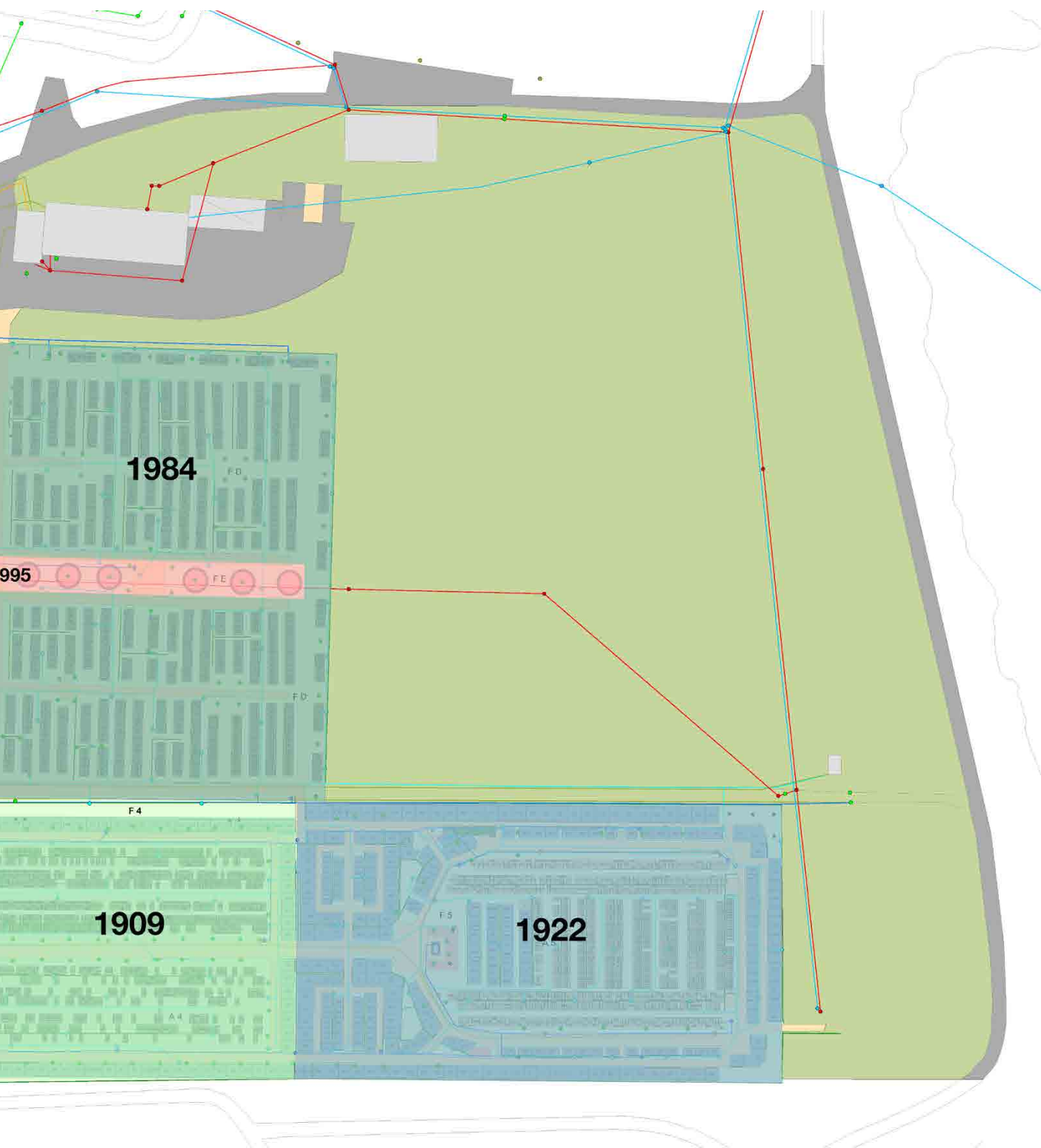

Johan Ahlbäck. *Figurer som bryta isär göt som vänt samman*. Skiss i rödkrita, utrivet blad från krokiblock, från Konstakademien. 1930. Ur Dalarnas museums samlingar. Foto: Hansa Andersson, Dalarnas museum.

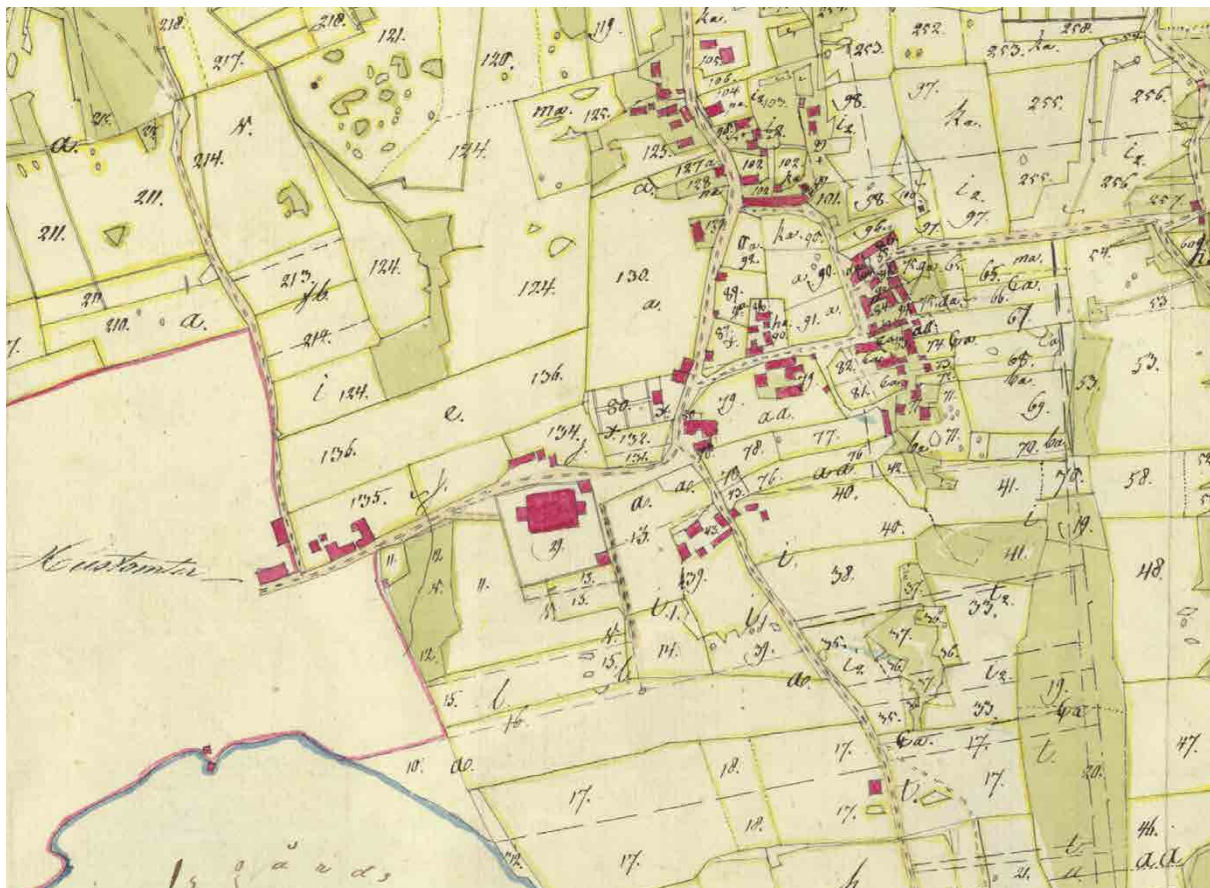

Johan Ahlbäck. *Ett äldre par på promenad*. Bägger ser ut att vara blinda. Lador i bakgrunden. Akvarell på tunn kartong. Påmålning med gouache. 1951. Ur Dalarnas museums samlingar. Foto: Hansa Andersson, Dalarnas museum.

Norrbärke kyrkogårds olika förändringsfaser. Grundkartan (beskuren) gjord av Roger Åkesson, SWECO, och årtalsfält av Adam Mol, Dalarnas museum.

By och Norrbärke kyrka på ett utsnitt ur storskifteskartan från 1832 av lantmätare Daniel Anton Böhlmark och Olof Ramström. Lantmäteristyrelsens arkiv.

Kulturhistoriska sammanhang kopplade till enskilda gravar

De kulturhistoriska sammanhang, eller berättelser, som beskrivs ovan ligger till grund för den kulturhistoriska värdering som påverkat urvalet av bevarandevärda gravvårdar i inventeringen. De beskrivna berättelserna är ett försök att peka ut vad som är kärnan i Norrbärkes historia – vad som gjort platsen till vad den varit och är i dag, och vad som skiljer Norrbärke från andra platser i Dalarna. Gravvårdar som återspeglar någon av berättelserna bedöms ha den värdefulla egenskapen *lokal historia* och tillskrivs ett högt eller mycket högt kulturhistoriskt värde.

Kyrkogårdshistoria

Norrbärkes första kyrkogård

Under 1500- och 1600-talen inträffade en stor befolkningsökning i Dalarna. Till följd av detta började man att bygga ut de befintliga moderkyrkorna, samtidigt som flera kapellag inrättades i förut avlägsna sockendelar. Ett kapellag är en del av en församling med en egen gudstjänstlokal och ibland en egen komminister – men som samtidigt består som del i en socken och deltar

i underhåll av moderförsamlingens kyrka och prästgård. I Norrbärkes fall ombildades kapellaget 1646 till att bli en egen församling.

Hur den första kyrkogården kring Norrbärke kyrka var utformad i detalj är inte känt. Första gången kyrkogården återfinns i kartmaterialet är på stor-skifteskartan 1832. Kyrkogården omfattade en närmast kvadratisk muromgärdad yta med kyrkobyggnaden i dess norra del. Mindre, kvadratiske byggnader fanns i nordöstra och sydöstra hörnen av kyrkogården. I kartmaterialet nämns även en utvidgning som sockenborna ska bidra till, som kyrkans män hoppades att sockenborna kunde tänka sig att skänka utan kostnad. Så blev dock inte fallet, utan församlingen fick betala 10 riksdaler banco per snesland för utvidgningen. På den utvidgade delen beslutade sockenstämman 1833 att klockaren skulle ha rätt att ta vara på gräset som foder mot att han på lämpligt vis hägnade in området. Till användning verkar emellertid inte utvidgningen ha kommit omedelbart, för på sockenstämmorna 1839 och 1840 diskuterades dess färdigställande livligt.

I dag finns knappt några kvarvarande spår av gravskicket på Norrbärke kyrkogård från tiden innan 1800-talets mitt. De enda undantagen är några gravhällar som flyttats ut från kyrkorummet ut på kyrkogården eller som haft sin plats på kyrkogården från början.

*Den äldsta påträffade
avbildningen av kyrkan
och kyrkogården, från 1850.
Utsnitt ur Vy över Smed-
jebacken av C. Bergman,
Jernkontorets bildbank.*

Upplysningstidens renlighetsideal

Under 1500- och 1600-talen blev det mer accepterat med begravningsverksamhet inuti kyrkobyggnaderna, främst i de större städerna. Med tiden blev det möjligt för alla med tillräckligt mycket pengar och inflytande att köpa sig en gravplats inomhus. Med 1700-talet och upplysningstiden kom nya renlighetsideal. Begravningar inne i staden, och särskilt inuti kyrkobyggnader, lyftes fram som ett stort sanitärt problem. Idéerna kom ursprungligen från läkare och hygieniker i andra europeiska länder samt i tradition från Martin Luther, som redan på 1500-talet förespråkade begravningsplatser utanför staden. Särskilt tongivande i den svenska debatten var prästerskapet, som sedan länge förfasats av smittoriskerna med begravningar inuti kyrkan. Begravningsmonumenten riskerade även att försvåra att kyrkorummet användes som en funktionell gudstjänstlokal. I Sverige fick de nya idéerna om renlighet gehör från staten. 1783 upprättades ett allmänt förbud mot försäljning av gravplatser inuti kyrkobyggnader.

Kyrkogården som uppordnad park

1800-talets kraftiga befolkningstillväxt fick som konsekvens att det även var fler människor som dog. På kyrkogårdar med begränsad yta behövde församlingarna därför ta upp nya gravar med allt snävare tidsintervall. Därigenom uppstod ett ökat behov av organisering, ordning och planering av kyrkogården. För att undvika att gamla gravar återanvändes för tidigt inrättades på vissa platser redan innan 1800-talet en kronologisk beläggningsordning, där gravarna placerades på rader och användes kronologiskt i den ordning som människor dog.

En utvidgning av Norrbärke kyrkogård söderut diskuterades 1859. En förutsättning bedömdes vara att göra två öppningar i befintlig mur, vilket vittnar om att kyrkogården innan dess var muromgärdad. Det tänkta området för utvidgningen var lägre beläget än det gamla, och den bästa lösningen bedömdes vara att göra ett par öppningar i muren med trappor ned till det nya området som därmed separerades från det gamla genom bibehållandet av kyrkogårdsmuren.

Kyrkogårdarna planterades från och med 1800-talets början med stora mängder träd och buskar. Särskilt vanligt var olika former av trädkransar. Till en början fyllde träden och buskarna främst en hygienisk funktion. De ansågs kunna rena luften från sjukdomar och gifter. Med tiden fick träden även en estetisk betydelse. Det förekom även idéer om att nya begravningsplatser och kvarter på kyrkogårdar inte skulle leda till tankar på död eller begravning, utan i stället upplevas som grönskande, rekreativa platser. Begravningsplatsen kunde vara en park bebodd av de döda, till tröst för de levande.

Det var först under 1800-talet som kyrkogårdar på allvar började behandlas som arkitektoniska anläggningar. I början av 1800-talet organiserades nya

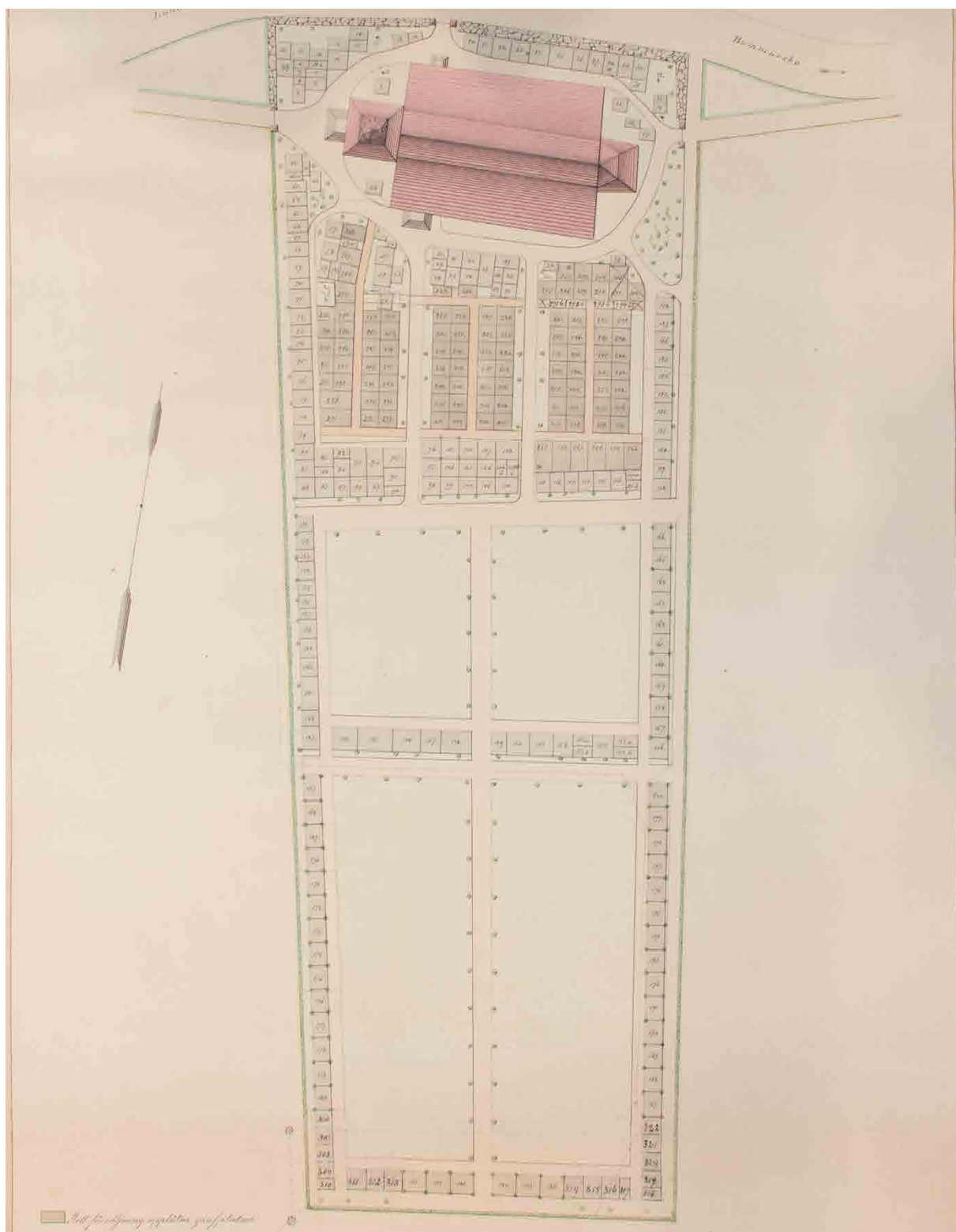

Norrbärke kyrkogårds äldre delar präglas till stor del av trädkransar och alléer av stora lövträd. Denna karaktär har sitt ursprung i det sena 1800-talet. Fotograf och år okänd, Uppsala landsarkiv.

kvarter på kyrkogårdar i större städer ofta med en stram och symmetrisk plan och förutbestämda gångsystem. Inspirationen kom från andra europeiska länder och Tyskland var ett föregångsland.

I juli 1869 föreslogs att skapa en trädkrans och häckar runt Norrbärke kyrkogård samt att anställa en ansvarig för skötsel och planteringar. Kyrkogården skulle delas in i numrerade kvarter, där det skulle finnas plats för både allmänna gravar och enskilda gravar till försäljning, med en standardstorlek av 50 kvadratfot till ett pris av tio riksdaler. Intäkterna från dessa gravplatser skulle sparas räntebärande för att finansiera planteringar och underhåll av kyrkogården. Det är troligt att det var i samband med detta som kyrkogården tog första stegen i att omdanas i den parkstil som anläggningen bär i dag, med grusade gångvägar och stora träd.

Ett förslag för ytterligare utvidgning av kyrkogården presenterades i augusti 1879, och i maj 1881 köpte församlingen mark för detta ändamål söderut. En karta över kyrkogården ritades 1882, där gravplatserna utsattes. Vid denna tidpunkt fanns det dock vissa svårigheter att exakt avgränsa de befintliga gravarna, eftersom många var bristfälligt markerade. I samband med utvidgningen anlades även kyrkogårdens mittallé, vilket ytterligare förstärkte parkidealet. Den nya delen invigdes midsommardagen 1882 av kontraktsprosten Carl Vilhelm Fahlcrantz, på biskopens uppdrag.

Norrbärke kyrkogård avritad 1882 av kommissionslantmätaren Alfred Lejdström. Bilden är beskuren. Uppsala landsarkiv.

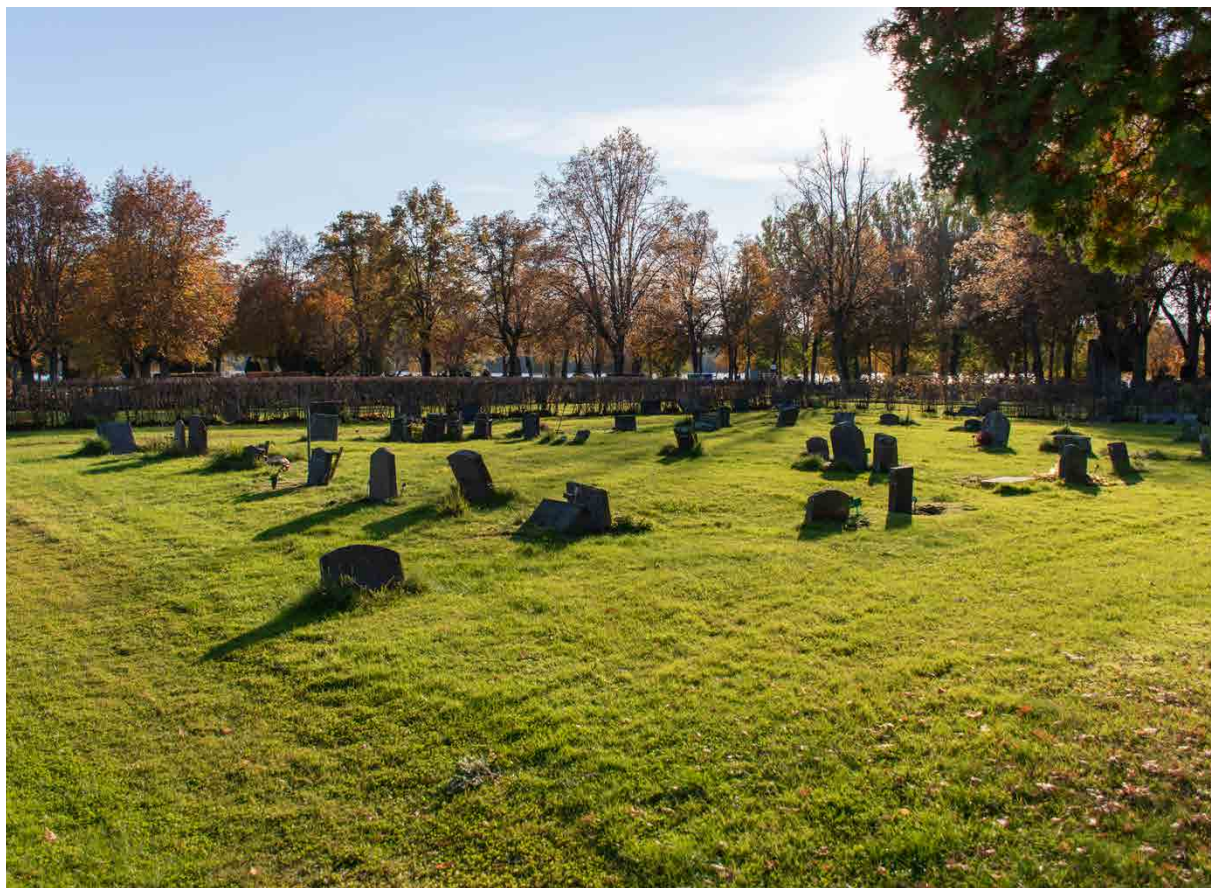

Köpegravar och allmänna varv

Under 1800-talets sista decennier kompletterades den kronologiska beläggningsordningen med gravplatser som gick att köpa, så kallade enskilda gravar, eller köpegravar. Den kronologiska beläggningsordningen kom att efter köpegravarnas införande kallas för allmänna gravar vilka kom att hädanefter upplåtas utan avgift under 40 år. De belades kronologiskt, i samma ordning som människorna gick bort såsom tidigare. När gravrätten gick ut efter 40 år började beläggningsordningen oftast om från början. Enskilda gravar upplåts till en privatperson för all framtid mot avgift. När det blev möjligt att köpa sig ur den allmänna linjen uppstod flera bieffekter med systemet. De som hade tillräckligt mycket pengar kunde köpa sig mer attraktiva placeringar på kyrkogården genom att införskaffa en enskild grav/köpegrav. De allmänna varven reserverades för de mindre bemedlade. Således kom industrialismens ekonomiskt rotade klassamhälle att följa med människorna ända in i graven.

Även om vissa personer sparade länge för att ha råd med en enskild gravrätt och en tidstypisk gravsten, är den generella gravstenskronologin i mångt och mycket en berättelse om ett välbärgat borgerskap. Gravvårdar i allmänna varv var ofta mer eller mindre obeständiga med småskaliga gravvårdar i trä, järn eller i vissa fall betong. En annan konsekvens av systemet var att det i vissa fall

Norrbärke kyrkogård präglas av ovanligt välbevarade områden med allmänna varvsgravar. Område 4, känt som "Spanskan" är till stora delar intakt sedan det belades under 1910- och 20-talen.

Nya kyrkogårdens område A har de sista allmänna gravarna på kyrkogården.

efterföljdes så strikt att inte ens äkta makar fick vila bredvid varandra. Systemet gav i många fall upphov till ännu i dag synliga uppdelningar mellan de som hade råd att köpa en gravplats, och de som fick vila i de allmänna varven.

På Norrbärke kyrkogård fanns allmänna varv mitt i kvarteren i gamla kyrkogården. I flera av kvarteren är ytorna i dag omlagda till urngravar, eller som i område 2 glest belagda med endast ett fåtal gravvårdar av starkt varierande karaktär. Här finns hällar, enstaka träkors, gjutjärns- och smidesvårdar och små gravstenar. Dessa områden var sannolikt mycket tätare belagda i äldre tid. Exempel på detta går ännu att se i område 4, känt som *Spanskan*, samt av modernare slag i område 5 och A. Längs områdenas ytterkanter fanns köpegravar, och i område 1 saknas allmängravar helt. Köpegravarna är ofta stora, ibland med en stenram eller anordning som markerar gravens yta, och med stor och påkostad gravsten. De flesta köpegravar är också familjegravar, med plats för fler än en kista.

Det är i dag relativt ovanligt med allmänna varvstrukturer där många av de ursprungliga gravvårdarna inte avlägsnats eller försvunnit till offer för tidens tand. I den mån gravvårdar i allmänna varv finns bevarade kan dessa berätta viktiga berättelser om vanliga människor som annars inte lämnat stora fysiska avtryck på världen eller givits utrymme i historieskrivningen.

Gjutjärn på kyrkogårdar

Norrbärke ligger i hjärtat av Västerbergslagen, där omfattande bergsbruk präglat och pådrivit samhällsutvecklingen under mycket lång tid. Bergslagen som geografiskt område sprider ut sig som ett bälte över de malmrika skogslandskapen i södra Gästrikland, Dalarna, Västmanland och Närke. Området förknippas främst med den omfattande järnhantering som förekom här i äldre tider.

Gjutjärnets användbarhet upptäcktes under medeltiden, och mot 1500-talet blev materialet allt vanligare, exempelvis för gjutning av kanoner och kanonkuler samt annat vapensmide. I början göts järnföremålen direkt vid en masugn. Det smälta järnet fördes ner i sandbäddar som förberetts av gjutare. Gjutaryrket var inte bundet till det svenska skråväsendet och gjutarna kunde därför utöva sitt yrke fritt på landsbygden. Under 1600-talet ökade befolkningen i Bergslagen och många nya kyrkor byggdes. Under samma århundrade började även gjutjärnshällar förekomma som gravmonument i vissa delar av Bergslagen. Tack vare den teknologiska utvecklingen kunde gjutningen från och med 1760-talet frånges från masugnen. I samband med detta anlades särskilda gjuterier i anslutning till bruken. Den fortsatta teknikutvecklingen, med nya ugnar för att smälta järnet, bättre infrastruktur i form av järnväg och

*Gravvården nr GK F 1
99 över bruksförvaltaren
Hjortzberg från 1862 är av
en nygotisk typ som förekom
på påkostade gravar under
1800-talets andra hälft.*

Grosshandlaren och donatorn Carl Gustaf Carlssons grav, nr GK F 2 148, är en gjutjärnshäll från 1926 som ritades av arkitekt Erik Fant och tillverkades vid Morgårdshammars mekaniska verkstad efter en beställning från församlingen. Den är i gott skick trots kraftig mossbeklädnad.

en ökad efterfrågan inom byggsektorn ledde till att gjutjärnet blev alltmer populärt. Gjutjärnets definitiva storhetstid var 1800-talets senare hälft, med det symboliska genombrottet vid invigningen av gjutjärnsbyggnaden Crystal Palace på världsutställningen i London 1851.

Att järnhanteringen och gjutjärnet varit viktig syns på kyrkogårdarna i Bergslagen, där många äldre gravvårdar är tillverkade av just järn. Även på Norrbärke finns ett ganska stort antal gravvårdar av gjutjärn, i synnerhet gravhällar. Utmärkande för Norrbärke är att gjutjärnshällarna fortsatt tillverkas långt fram på 1900-talet för mer påkostade gravvårdar.

Utöver det gjutna järnet finns även gravanordningar med delar i smidesjärn, som kan vara tillverkade i Norrbärkebygden. Även modernare gravvårdar i järn förekommer, men det är okänt var de tillverkats.

Kors i järnsmide är inte ovanliga på Norrbärke kyrkogård. Fotograf och år okänt men troligen 1940-tal. Bilden är beskuren. Uppsala landsarkiv.

Gravvården nr GK F 1 207 över Hedvig Craelius, född Ljungberg, från 1895 är en obelisk i polerad diabas med förgylld text, typisk för det sena 1800-talet.

Gravvårdar i sten och trä

Från 1800-talets mitt och framåt ökade antalet beständiga gravvårdar på kyrkogårdarna. Detta berodde på en stor befolkningsökning, och att allt fler från arbetarklassen och medelklassen fick råd att köpa gravvårdar i dyrare material. I Sydsverige blev det vanligare med gravstenar. Dessa smyckades ofta med naturromantiska eller medeltidsinspirerade, nygotiska motiv. I Dalarna dominerade troligtvis gravvårdar i trä och gjutjärn.

1890–1900 – Obelisker och kors i granit och diabas

Kring 1890 inföll en ny rikstäckande trend med strama klassicistiska gravstenar i granit och diabas. De nya gravstenarna var i hög grad industrimässigt tillverkade vid större stenhuggerier och såldes via återförsäljare med hjälp av kataloger och priskuranter. Det blev särskilt vanligt med olika varianter av diabasobelisker och stora kors. Den lokala tillverkningen fortsatte men anpassades efter de stora stenhuggeriernas utbud. På så sätt minskade de regionala särdragen och kyrkogårdarna blev mer likartade över landet.

Gruvförvaltaren Johan Magnussons familjegrav, GK F 4 322, från 1922 är en bautasten av den typ som blev vanlig runt sekelskiftet 1900 och ett par decennier framåt. Den står på område 4, "Spanskan", som utvidgades 1909.

1900–1920 – Bautastenar och stora gravanordningar

Runt sekelskiftet 1900 kom de första storskaliga nationalromantiska gravanordningarna ut på marknaden. Den nationalromantiska trenden växte och under 1910-talet blev bautastenar och andra monumentala gravanordningar med sand och grus vanliga bland välbärgade invånare. De nationalromantiska gravvårdarna föddes ur en kritik mot 1800-talets historiserande blandstilar. Det utbredda bruket av nygotik och nyklassicism ansågs ha lämnat perioden 1850–1890 utan någon egen stil. Kritiken användes för att legitimera tillkomsten av en ny och modern stil anpassad för det nya århundradet.

Norrbärke kyrkogård utvidgades söderut 1909 med område 4, vars kanter uppläts åt familjegravar och två inre kvarter åt allmängravar. Beslutet var att det nya området skulle följa samma mönster som kyrkogårdens äldre avdelningar, med skillnaden att en hagtornshäck skulle planteras runtom. Invi- gningen av utvidgningen skedde 15 augusti 1909 av kontraktsprosten Carl Vilhelm Fahlcrantz.

Modernismens kyrkogårdsideal

Från och med 1910-talet förde arkitekter och formgivare en intensiv debatt kring kyrkogårdarnas utformning. Det sena 1800-talets heterogena kyrkogårdsmiljöer kritiserades för att vara röriga och dominerade av serietillverkade och skrymmande gravanordningar i sten. Arkitekten och formgivaren Torsten Stubelius omnämnde exempelvis den Norra kyrkogården i Stockholm som:

En stämningslös öde stenöken, utan rumsbegränsning. Ändlösa schackbrädsinlådade fält, som till och med lida brist på träd och skylande planteringar. Öfverallt dessa fula kistliknande grafkullar, som störa sinnet, som väcka känsla af att den döde ligger därinne, ofvan jord, föga skyddad af lösa torvor. Det är sparsamt med gräsmattor, som åtminstone i någon mån kunde förmedla öfvergången med naturen; mest står marken lika tröstlöst jordsvart som de höga polerade granitvårdar, hvilka öfverallt bryta och irritera landskapets linjer, fritt mot luften som de alltid stå. Det finns knappt ett monument med vacker form och vacker inskrift, få i lämpligt material, inga som lämpats för terrängen än mindre efter monumentet bredvid. Råast verkar själva vårdarna, alla dessa obelisker, afbrutna kolonner och träkorsformer i svart polerad granit, och nu som sista modet de på ena sidan polerade bautastenarna. Värst är kanske den vita marmorn.*

Dalarnas länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson menade i en debattartikel från 1935 att de stora och påkostade gravmonumenten förvandlat kyrkogården till en taxeringskalender snarare än det sista vilorummet.

Debatten utmynnade i ett nytt tänk kring kyrkogården som arkitektonisk miljö. Arkitekten Harald Wadsjö var en pionjär i sammanhanget, och propagerade för att kyrkogården skulle behandlas som en helhet. Nya gravvårdar i äldre områden skulle utformas så att de passade tillsammans med det befintliga beståndet, gärna med inspiration efter förindustriella, hantverksmässigt utformande gravvårdar. Gravvårdar i nya områden skulle utformas enligt moderna premisser av arkitekter och konstnärer. Wadsjö ansåg att den moderna kyrkogården skulle präglas av horisontell sammanhållning. Gravvårdar i nytillkomna områden skulle helst placeras i enhetliga rader mot en fond i form av en mur eller en rygghäck. Rygghäckarna höll samman den horisontella linjen och skapade enhetlighet, samtidigt som de kunde även användas för att dela in kyrkogården i harmoniska och lugna rum. I de fall då tillämpning av rygghäckar inte var möjligt rekommenderades liggande hällar.

Kyrkogårdarna började sakta men säkert att betraktas som planeringsbara helhetsmiljöer där alla beståndsdelar kunde samverka till en önskvärd harmonisk helhetsmiljö. Genom konstnärligt enhetlig ledning och stilriktning skulle nya och vackrare former skapas i maskinernas tidsålder. Ledord var harmoni, skönhet och lugn. Kyrkogården skulle bli en plats som gav ett jäktat och upp-

* Stubelius, Torsten, 1914, *Kyrkogårdskonst*. Särtryck ur *Arkitektur och dekorativ konst* häfte 3, s. 4.

rivet sinne lugn och försonlig stämning. Den skulle ge en känsla av frid och vilande allvar, och skänka ro. Inspirationen hämtades ofta från förindustriella begravningsplatser och äldre landsortskyrkogårdar.

Från och med 1920-talet ökade andelen kvadratiska eller rektangulära bredlåga gravstenar på kyrkogårdarna, till stor del tack vare den intensiva kampanjen driven av landets arkitekter, trädgårdsmästare och formgivare i hopp om göra kyrkogården till en mer sammanhållen och enhetlig miljö.

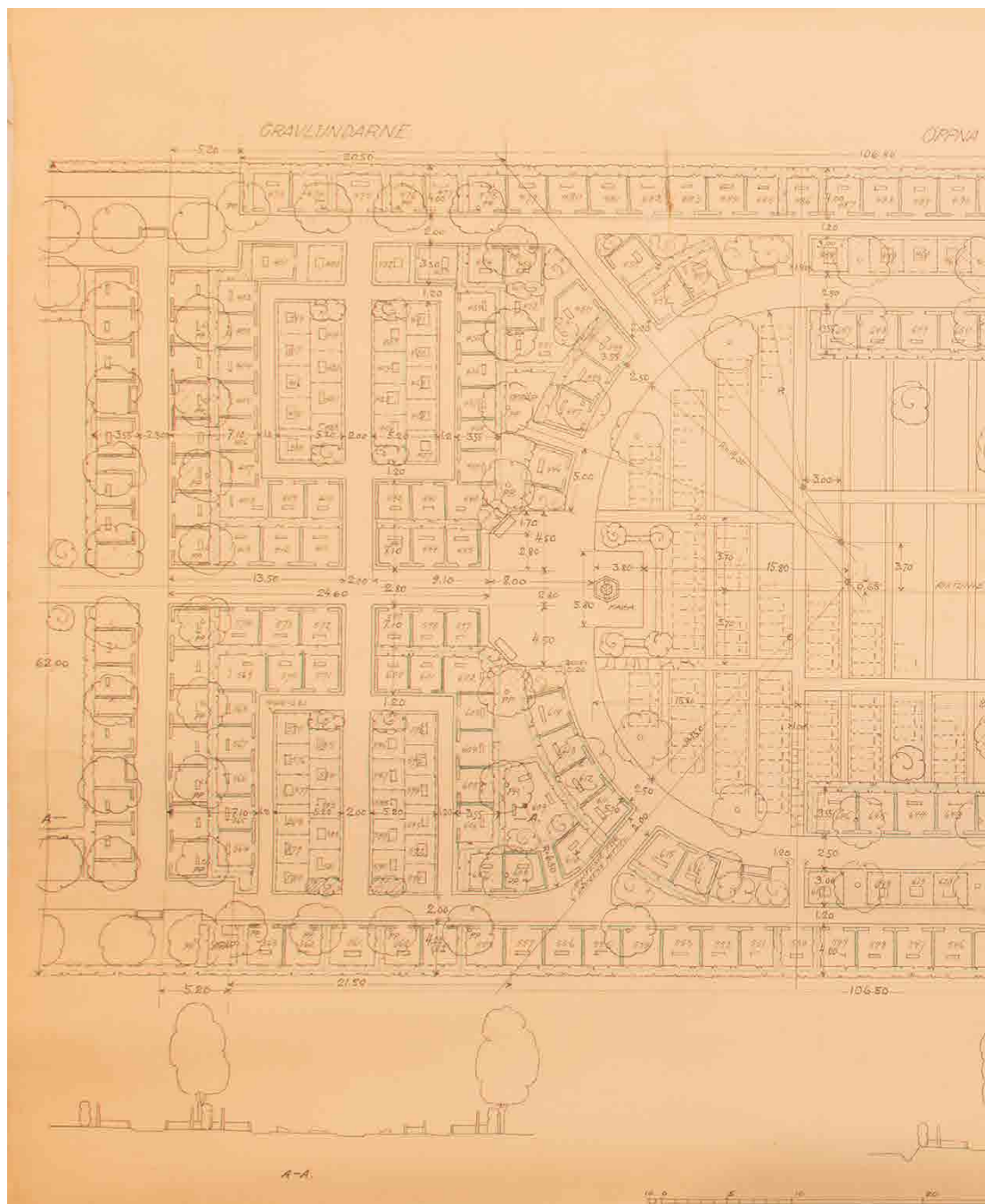
Kyrkogårdsnämnderna och styrningen

För att genomföra den modernistiska kyrkogården krävdes att arkitekter såväl som formgivare fick ett kraftigt ökat inflytande över kyrkogårdarnas utformning från och med 1920-talet. Arkitekternas ansvar och makt över kyrkogårdarnas utformning förlänades ofta av kyrkans organisation. Allmänheten och stenhuggerierna fick ställa sig under en enhetlig konstnärlig ledning och foga sig i råd och föreskrifter, vilket på flera håll mottogs som förmynderi. Stockholm var en föregångare i sammanhanget och stadens kyrkogårdsnämnd började motarbeta det tidiga 1900-talets ”smaklöshet” förhållandevis tidigt. Till en början inventerade och reglerade kyrkogårdsnämnderna användningen av stenhuggeriernas färdigtillverkade vårdar. Därefter framtogs godkända gravvårdstyper i material som granit, sandsten, kalksten, trä och smide, som komponerats av arkitekter och konstnärer. Kyrkogårdsnämnderna tillhandahöll ritningarna för dessa gravvårdar gratis. Allt för att vända vad som upplevdes som en negativ trend. I Norrbärke inrättades en kyrkogårdsnämnd 1932.

Fredrik Falkenberg och Erik Fant

Kyrkostämman i Norrbärke beslutade 1918 att köpa in ett markområde för kyrkogårdens utvidgning söderut, ner mot Barken. Arkitekt Fredrik Falkenberg presenterade i november 1921 ett förslag till en revidering av kyrkogården samt utvidgning. Han gav kritik mot nuvarande områden, där den äldre delen, i närheten av kyrkan, ansågs vara den vackraste, medan de längre ner belägna fälten (nuvarande område 2–3 och 4) betraktades som tråkiga och oproportionerliga. Han uttryckte önskemål om att skapa variation i kvarteren och omdana områdena för att bättre integrera gravkapellet. Mittaxeln som går genom områdena föreslogs förlängas med en utvidgning söderut över det nyinköpta markområdet, nuvarande område 5. Dessutom tog arkitekten fram ett antal enklare gravvårdstyper för kyrkogården, som kunde vara till hjälp vid bestämmandet av vårdar. Fredrik Falkenberg önskade att med dessa förändringar skulle besökaren uppleva variation när denne rörde sig ned längs mittaxeln, för att sedan komma ut i det nya området där besökaren ”ser mot vattnet och ut i ’vida världen’ och ändå känner sig vara på en skyddad och fridfull plats, en lycklig sista länk i raden av kyrkogårdens olika avdelningar.”*

* Brev till kyrkoherden från Fredrik Falkenberg, Uppsala landsarkiv.

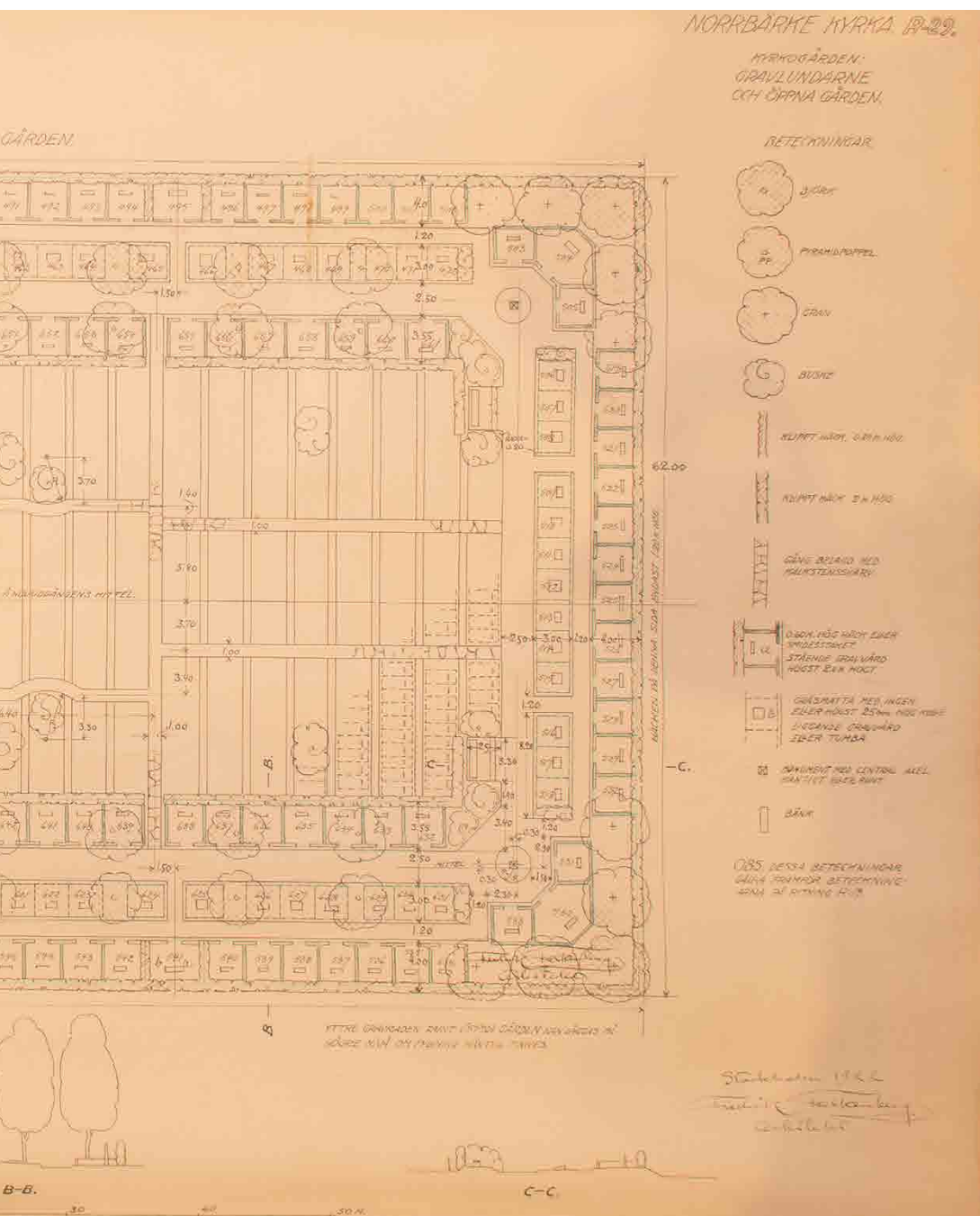

Fredrik Falkenbergs ritning
över kyrkogårdsutvidgningen.
Uppsala landsarkiv.

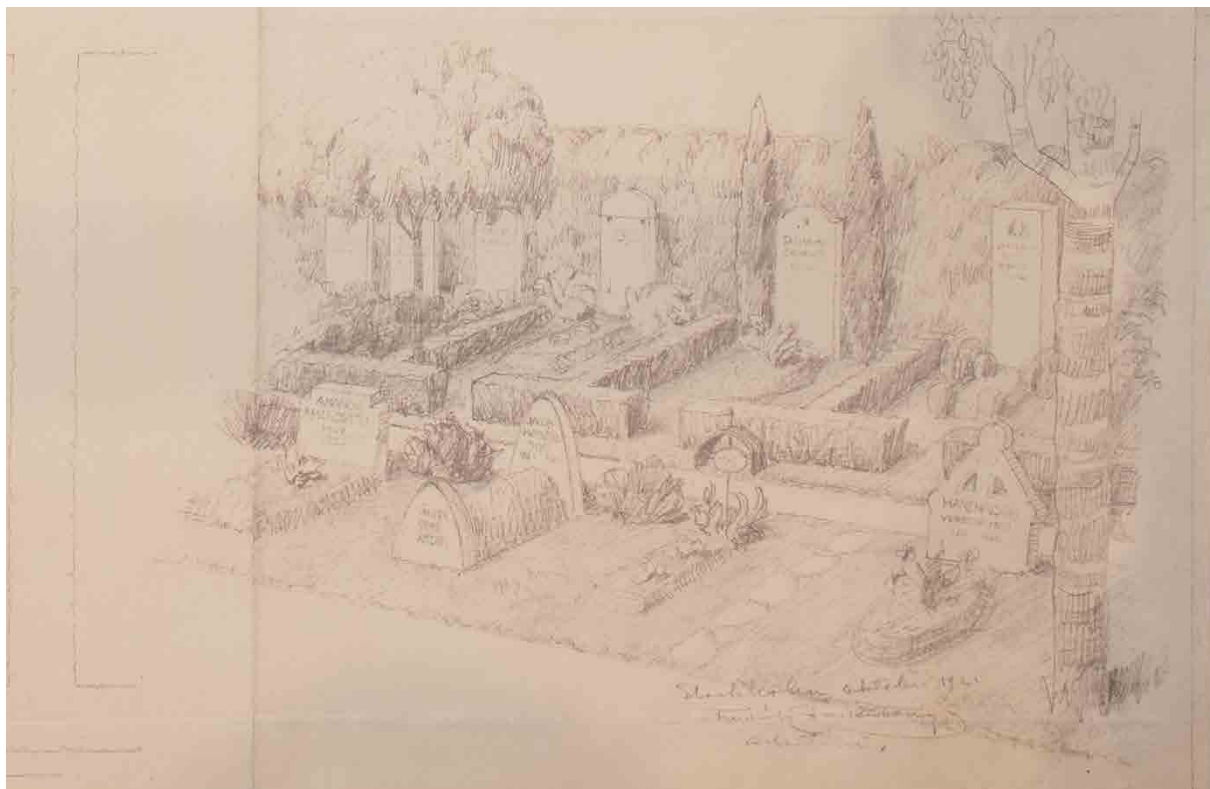
I augusti 1922 kompletterade arkitekt Falkenbergs förslag med ett inköpsförslag från länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson, och i november samma år godkände Kungl. Byggnadsstyrelsen arkitekt Falkenbergs förslag.

Rudolf Larssons växtförslag för det nya området bestod av:

- 2 000 st. häckplantor av gran
- 550 st. häckplantor av amerikansk hagtorn
- 1 600 st. häckplantor av liguster
- 24 st. lindar eller pyramidpoppel

- 18 st. björkar
- 10 st. ädelgranar
- 40 st. buskar bärmispel
- 2 st. gullregn
- 2 st. rosentry
- 4 st. persisk syren
- 2 st. vit syren
- 2 st. schersmin

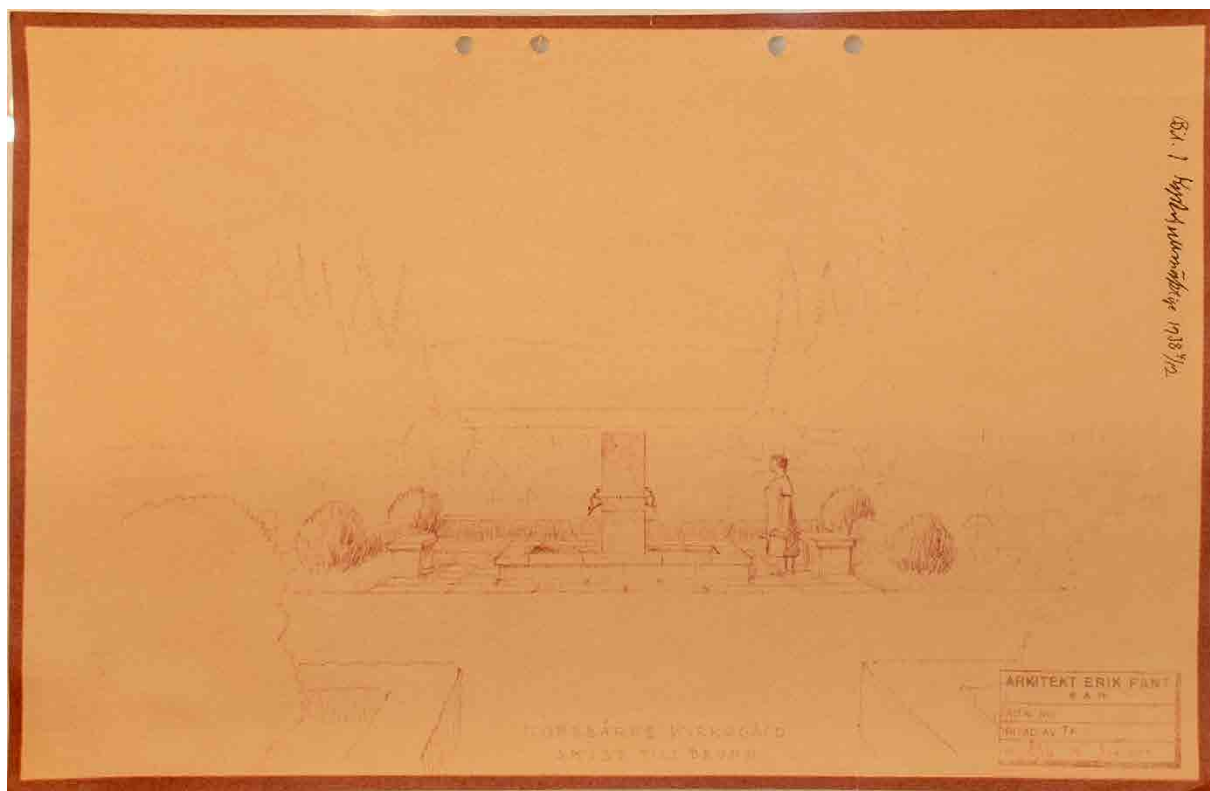

Arkitekten Fredrik Falkenbergs skiss till hur familjegravar skulle kunna anordnas på område 5. Bilden är beskuren. Uppsala landsarkiv.

Arkitekt Falkenberg ansåg att lind eller pyramidpoppel skulle ersättas av björk. Granhäckarna var tänkta för östra sidan, liguster för västra och hagtorn till södra sidan. Men vid eftersökning gick det inte att uppbringa amerikansk hagtorn, så Rudolf Larssons slutgiltiga förslag var att ha enhetliga häckar runt om. Det nya området som fick nummer 5 anlades 1922 men färdigställdes inte omedelbart, möjligen på grund av att arkitekt Fredrik Falkenberg avled 1924.

Huvudansvaret för kyrkogårdens arkitektur kom att hamna hos arkitekt Erik Fant efter Fredrik Falkenbergs bortgång. Fants första uppdrag på kyrkogården var en gjutjärnshäll åt grosshandlare C.G. Carlson, sedan skissade han på ett smidesstaket 1928 och därefter kom nästa uppgift först 1938 då han ritade ett förslag till en prydnadsbrunn för område 5.

Under 1930-talet pågick arbete med att iordningställa område 5, som Fredrik Falkenberg ritat, enligt arkitektens intentioner. En del av det var att kyrkogårdsnämnden reglerade vilka typer av gravvårdar som området skulle få ha efter arkitektens anvisningar. Prydnadsbrunnen som Erik Fant ritade var en del av fullbordansarbetet, för den placerades på en plats på området som Falkenberg avsatt för någon form av vattenkonst men själv inte beskrivit närmare.

Arkitekt Erik Fants skiss till prydnadsbrunn på område 5 från 1938. Uppsala landsarkiv.

Nya kyrkogården

Arkitekt Erik Fants första större uppdrag på kyrkogården kom 1938 då han ritade en ny körväg till gravkapellet med tillhörande ny mur. Han föreslog även att området norr om gravkapellet, alltså nuvarande område G ("Sjuan"), skulle köpas in för en ny urngård. I muren hade Fant tänkt sig nischer för urnor, vilket kyrkogårdsnämnden ansåg vara en bra idé eftersom det skulle ge finansiering till projektet. Kyrkofullmäktige satte emellertid stopp för urnnischerna. I samband med planeringen av vägen och muren undersöktes om det skulle gå att lägga om områdena 2 och 3, men resultaten visade att det inte gick på grund av markens beskaffenhet. I stället föreslogs nya områden öster om gamla kyrkogården.

Med kyrkogårdsnämndens uppmuntran ritade Erik Fant 1940 ett förslag till en helt ny kyrkogård öster om den gamla. Bakom gravkapellet lämnade han plats för ett framtida krematorium och föreslog att ytan kunde användas som ceremoniplats fram till att detta skulle byggas. När krematoriet väl var byggt föreslog Fant att gravkapellet skulle rivas eftersom det var "just ej någon prydnad!".* Norr om krematorieplatsen tänkte sig Fant en urngård, och söder därom två områden med familje- och allmängravar. En ny huvudingång till

* Brev till kyrkoherden från Erik Fant, Uppsala landsarkiv.

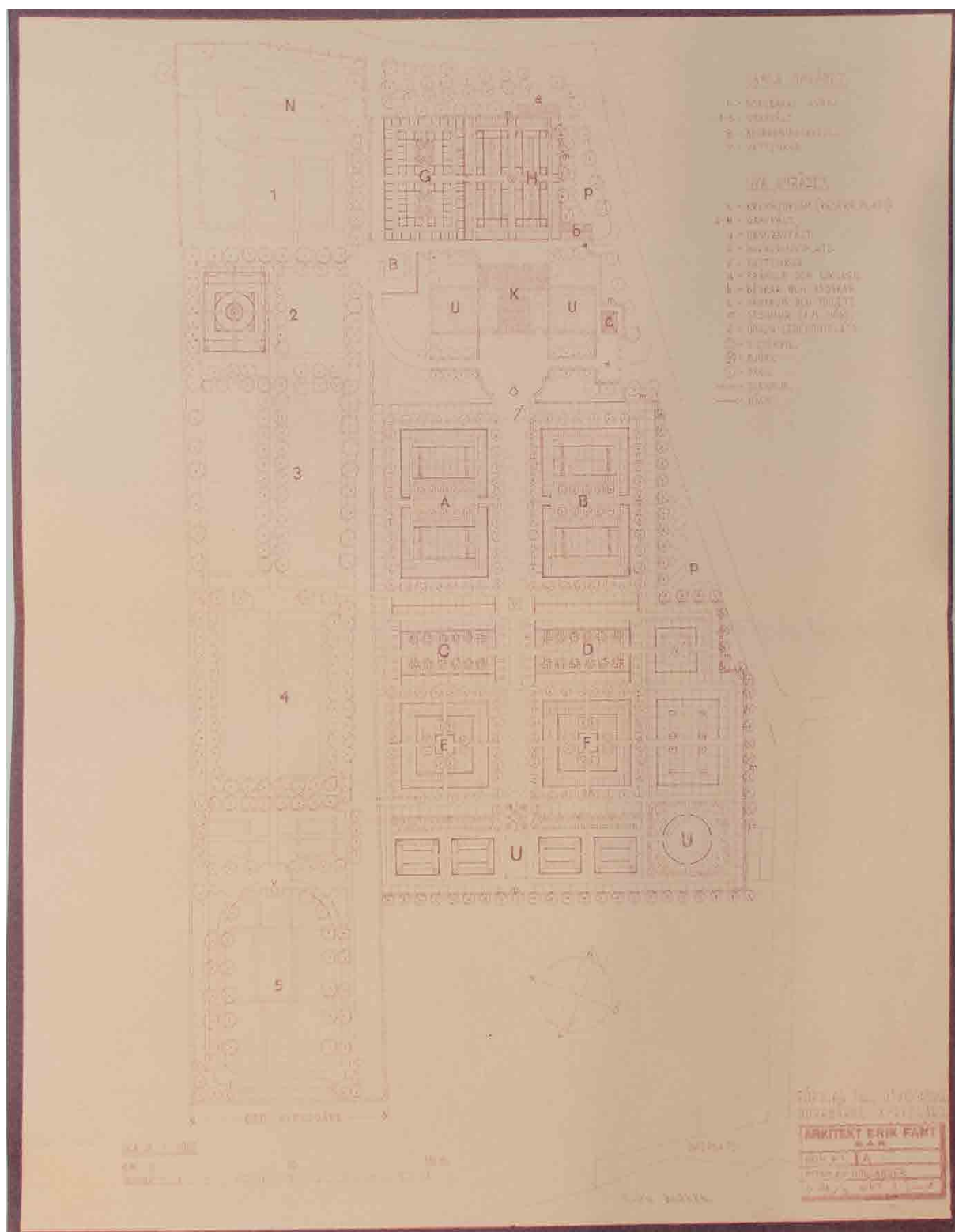

Den första delen av nya kyrkogården invigs av biskop John Cullberg 10 oktober 1943. Bilden är beskuren. Fotograf okänd. Uppsala landsarkiv.

kyrkogården föreslogs i öster, mot nuvarande Prästavägen, och intill den en bod för redskap och toaletter. Kyrkogårdsnämnden hade många synpunkter på förslaget, och Erik Fant fick rita om flera gånger innan ett förslag godkändes i augusti 1941. Därefter gjordes detaljritningar som även de fick ritas om innan de godkändes.

Fant tog även fram beskrivningar om hur de nya områdena G och A skulle utföras. Område G skulle på tre sidor omges av tuktad häggmispelhäck, och få silverpilar på anvisade platser. Områdets gångar skulle vara grusade utom i de två mittpartierna där de i stället skulle göras av kalksten med breda gräsfogar. Stående gravstenar fick inte vara högre än 1,2 meter och skulle ha rygghäckar av måbär inom mittpartierna, men på vissa ställen fick enbart liggande hällar användas. Polerad sten på gravvårdarna skulle vara förbjudet på grund av de oroliga reflexer som polering kan ge. Beskrivningen av område A anger att det främst var avsett för allmänna gravar, med familjegravar bara utanför den inre skiljehäcken. Runt området skulle 36 oxlar planteras, och gärna samtidigt som motsvarande träd på område B så att de skulle få samma höjd. I området skulle tio tårpilar planteras, och gravvårdar vid dem fick bara vara hällar. Stående gravstenar för ensamgravar fick vara högst 70 cm men kors av trä eller järn kunde vara en meter höga.

Under 1943 utfördes arbetena, och den nya kyrkogården kunde invigas av biskop John Cullberg 10 oktober 1943. Vid det laget var alla allmängravar på gamla kyrkogården upptagna, så den nya kyrkogårdens tillkomst var i sista ögonblicket.

Erik Fant gjorde 1947 en uppdatering av ritningarna för nya kyrkogården, där justeringar efter verkligt genomförande gjorts men även ytterligare områden lags till österut. Områdena som på ritningen är benämnda C, D, E, F och U genomfördes aldrig. Ej heller områdena öster om D och F, krematoriet littererat K eller väntkuren C.

Eldbegängelse

I Europa spreds under 1800-talets andra halva idéer om fördelarna med eldbegängelse gentemot kistbegravning. Bakgrunden var främst att hygieniska problem hade uppstått på metropolernas kyrkogårdar på grund av den snabba urbanisering som skedde. I syfte att skapa opinion bildades särskilda eldbegängelseföreningar. De första föreningarna kom 1874 och Sveriges första grundades 1882, till en början under namnet *Svenska Likbränningsföreningen* (i dag *Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund*). Eldbegängelseföreningarna ivrade för byggnationen av krematorier, vilket ledde till att Sveriges första försökskrematorium byggdes 1887 i Hagalund. Fram till och med 1930 byggdes bara fem krematorier i Sverige, men sedan ökade takten och hela arton stycken byggdes bara under 1930-talet. Till en början omfamnades idén om eldbegängelse främst av den bildade borgerligheten, men allteftersom Svenska kyrkan från 1930-talet började anamma kremering blev det vanligare även hos övriga delar av befolkningen. I dag sker omkring 80 % av begravingarna genom kremering.

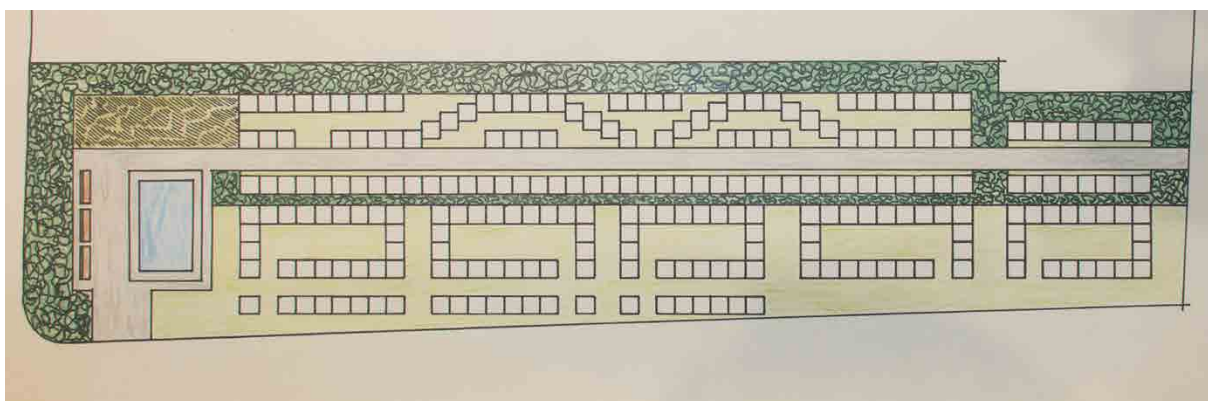
Urnlund och minneslund

I april 1948 kontaktade församlingen Erik Fant angående frågan om urnlund. Församlingen hade önskemålet att de tilltänkta urngravarna på nya kyrkogården i område G hellre skulle kunna användas till familjegravar, eftersom det började bli ont om dem i övriga områden. I stället hade prostens själv ett förslag på en ny urnlund i ett av de gamla kvarteren i område 2, som inte gick att lägga om till kistgravar på grund av markens karaktär. Prostens Christian Duhnes förslag var att anlägga en plattlagd rundel med bänkar, planteringar och ett centralt träkors i mitten av kvarteret och därifrån fyra stengångar. Kvarteret skulle sedan delas in likformigt med häckar och stensteg i gräsmattan. Erik Fant tyckte att förslaget var bra men ville hellre ha ett vattenkar i mitten i stället för ett kors. Därefter gjorde han ritningar till det som i dag kallas område U 2. Området reglerades ytterligare av kyrkogårdsnämnden 1957, då det bestämdes att det skulle vara stående gravstenar, höjd 60 cm och bredd 50 cm, mot häckarna på yttersta raden samt yttersta ringen kring vattenkaret. På alla övriga gravar skulle det vara liggande plattor, med måtten 40 cm gånger 50 cm.

Behovet av urngravar fortsatte öka under 1900-talets andra halva och 1967 lämnade stadsträdgårdsmästare Birger Svärth i Ludvika ett preliminärt förslag till ny urnlund. Kyrkogårdsnämnden var inte nöjd med första förslaget, utan i stället godkändes 1968 ett förslag från landskapsarkitekt Lennart Lundqvist till det som i dag är känt som område U 3. Han utformade även 1971 bestämmelser över gravvårdarna, som går "från stående höga smala till låga breda samt liggande hållar i en väl avvägd rytm" och angav att det ska vara Glavaskiffer för omgärdande av rabatterna vid gravarna. Det visade sig emellertid vara svå-

Urnlunden på område 2 anlades efter ett förslag från prosten Christian Duhne. Arkitekten Erik Fant biföll förslaget och gjorde några små ändringar varefter området anlades under det sena 1940-talet.

Landskapsarkitekten Lennart Lundqvist tog 1968 fram ett förslag på en ny urnlund på område 3. Bilden är beskuren. Uppsala landsarkiv.

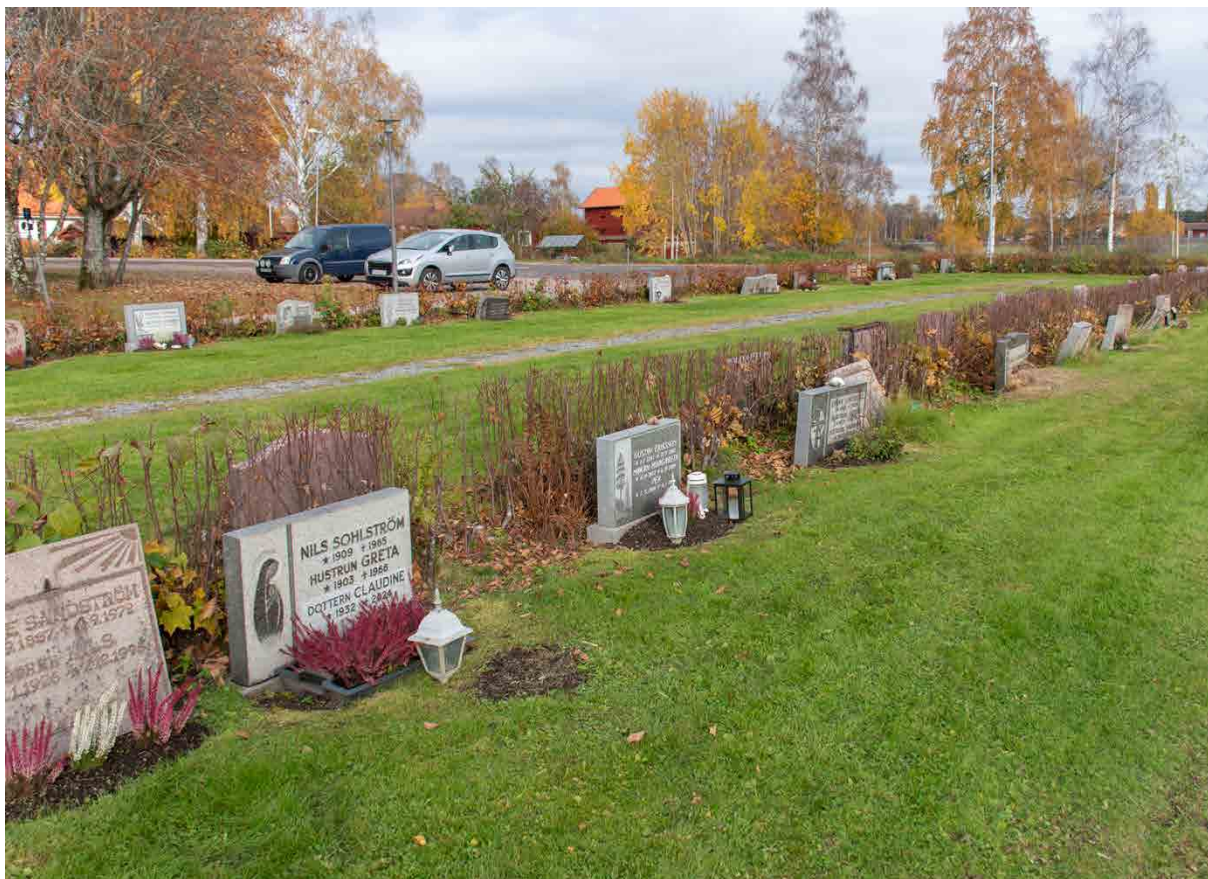

Minneslunden pryds av en stor vattenbegjuten natursten omgiven av planteringar.

rare att få platserna för liggande hällar sålda, så kyrkogårdsnämnden beslutade 1979 att även stående stenar med en maxhöjd av 60 cm skulle tillåtas där, i brott mot Lundqvists väl avvägda rytm.

Under det sena 1970-talet började planeringen av ett nytt kistgravområde göras. Trädgårdsarkitekt Sven Fasth gjorde ritningarna, och 1984 var område D anlagt. Även ett nytt urngravsområde föreslogs i form av nuvarande U 4, beläget bredvid område U 3 i gamla området 3. Arkitekt Sven Fasth lämnade ett förslag om att de flesta gravplatserna skulle placeras mot en mur med plattor av Offerdalsskiffer, som skulle ersätta vanliga gravvårdar. Det föreslogs även att en minneslund skulle anläggas. Plats för denna föreslogs den yta som varit reserverad för ett krematorium, som dock aldrig byggts eftersom det uppförts ett i närliggande Ludvika.

Minneslunden togs i bruk under 1982 efter ett förslag från Sven Fasth men var vid det laget inte färdig, eftersom det inte avgjorts hur den skulle prydas. Först 1988 utformade kyrkogårdsföreståndaren Göran Pettersson och Lars Andersson ett förslag på utformning som godtogs.

Efterkrigstidens gravskick präglas till stor del av bredlåga gravstenar i rad framför låga rygghäckar.

Upprepningens estetik och efterkrigstidens gravstenar

Vid 1900-talets mitt började samhället förändras i en allt raskare takt. Storskalighet och rationalitet präglade det moderna samhället, och så även kyrkogårdarna. Resultatet blev ofta standardiserade och upprepande miljöer i lättskötta material som betecknades som underhållsfria. Tidens arkitekter önskade en avskalad och uppriktig arkitektur där helheten var viktigare än enskilda beståndsdelar. De bredlåga gravstenar som blev populära under 1900-talets första hälft blev mer eller mindre helt dominerande bland nya gravvårdar under efterkrigstiden. Inom områden som i sin helhet tillkom mellan 1945 och 1980 är det vanligt att gravvårdarna är placerade på långsträckta, raka rader eller längs en sammanhållande rygghäck. Det är i sammanhanget viktigt att påpeka att även om många av dessa gravvårdar har en likartad storlek och form, finns också mycket som gör stenarna unika. Liksom det finns en enformighet i storskaligheten finns en mångfald i huggningstekniker, stensorter från när och fjärran, bildkonstmotiv, speciella typsnitt och inskriptioner.

Den moderna kyrkogården växer fram

Systemet med köpegravar och allmänna gravar skulle komma att avskaffas först under 1960-talet och med det den sista resten av den socialt skiktade kyrkogården. Tiden för upplåtelse av allmängravar ändrades 1964, från 40 år till 50 år, detsamma som gällde för de avgiftsbelagda köpegravarna. Formellt försvann alltså de allmänna varven i 1964 års gravrättslag men det varierar från kyrkogård till kyrkogård. I dag varar dess motsvarighet, avgiftsfria enpersonsgravar, i 25 år (utan kostnad). Kyrkogårdarnas gamla allmänna områden har sedan 1960-talet ofta omvandlats till gravkvarter, urnlundar, minneslundar eller parkytor.

Skötsel, begravningsverksamhet och mekanisering

På de förindustriella kyrkogårdarna växte gräset högt, och det förekom rent av att djur använde dem som betesmarker. I takt med att kyrkogårdarnas utformning blev en alltmer diskuterad fråga ändrades idealen till mer parklika områden, med tuktad växtlighet, välkrattade sand- och grusgravar, och klippta gräsmattor. Till detta krävdes anställd personal och effektiva redskap. Därför fick Jacob Jacobsson i Stora Dagkarlsbo 1871 i uppdrag att mot årligt arvode vårda Norrbärke kyrkogårds planteringar och ha tillsyn över ”vad till ordning och snygghet å kyrkogården hör”, under överinseende av apotekaren Carl Erik Hellström i kyrkorådet. På Norrbärke kyrkogård hade klockaren rätt att ta vara på gräset som foder till sina djur så sent som till 1908. Då beslutades att gräsmattorna skulle behandlas som sådana, och att en billigare gräsklippningsmaskin skulle köpas in om en sådan vore användbar.

Dödgrävarens verktygsförvaring på Norrbärke kyrkogård diskuterades i september 1928. Att ha en bod för verktygen ansågs vara för oflexibelt, eftersom boden mycket väl skulle kunna hamna för långt bort från där behoven fanns. Det bedömdes vara en bättre lösning att fortsätta använda den flyttbara lår som dödgrävaren hade, men förslaget var att den skulle svartmålas för att väcka mindre anstöt på kyrkogården.

Församlingen skrev 1934 kontrakt med handlanden Ruben Andersson om att han skulle skaffa sig en likbil och sköta den mot ett årligt arvode från församlingen. Först våren 1938 blev emellertid likbilen färdig, men den hann inte sköta sitt uppdrag länge innan bensinransoneringar 1941 till följd av världskriget satte den utan bränsle. I stället användes därefter den gamla likvagnen, fram till att handlande Andersson 1942 ställde sig beredd att inköpa ett engasaggregat om pastoratet kunde ta halva kostnaden för montering.

Skötseln av kyrkogårdens gräsmattor effektiviserades sommaren 1942 när en ny gräsklippningsmaskin inköptes av församlingen. Denna gräsklippare och dess efterföljare fick en flitig användning efter att nya kyrkogården anlagts 1943, där gräsytor dels fyllde en viktig del i arkitekturen och dels stora ytor under perioder stod tomma i väntan på anläggning och beläggning. Bevis på

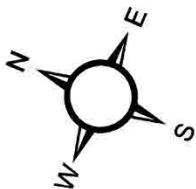
gräsmattorna som ideal är att det redan 1930–31 flitigt diskuterades att gräsbeså grusgravar, vilket åter föreslogs 1965 av kyrkogårdsnämnden med motiveringen att det skulle bli vackrare och leda till enklare skötsel och underhåll. Detta blev verklighet på område 5 under 1966, och i samband med arbetena togs även skiljehäckarna mellan gravarna bort med enbart korta markeringshäckar från rygghäckarna vid gravarnas huvudände kvarlämnade.

Ytterligare effektivisering av kyrkogårdens skötsel skedde under 1980-talet. Kyrkogårdsföreståndare Göran Pettersson föreslog 1987 att alla asfaltsgångar utom de runt gravkapellet och vägen däremellan mot kyrkan skulle ersättas med grusgångar, samt att plattgångar skulle tas bort och ersättas med gräsmatta. Året därpå beslutade kyrkogårdsnämnden att gamla borttagna gravstenar skulle krossas och att borttagna smidda gravvårdar skulle sparas, restaureras och sättas upp på lämplig plats. Andra sentida åtgärder som företagits av arbetsbesparingsskäl är att fylla igen vattenkar och prydnadsdammar med grus.

Ett förändrat gravskick

På senare tid har det allmänna gravskicket mer och mer gått från kistgravar med full gravrätt till olika former av askbegravning, anonym eller ej, med svagare gravrätt. Det går att spekulera i förklaringar till varför, men en som brukar lyftas fram är att befolkningen i dag är mer rörlig än i äldre tider och därför inte lika benägna att vilja ha beständiga gravmonument i hemsocknen som de efterlevande måste underhålla. För att möta dessa behov är det vanligt att kyrkogårdar och begravningsplatser i dag anlägger minneslunder utan namngivna gravplatser eller askgravplatser som erbjuder enkla men namngivna gravplatser. Askgravplats/lund är inte rättsligt definierat vilket har lett till olika tolkningar. Askgravplatsen är oftast en gravplats för askor, där det finns möjlighet för makar att ligga bredvid varandra. I askgravlunden grävs askorna ner på ett gemensamt område med en gemensam plats för namn och smyckning. Skillnaden mellan en askgravplats och en askgravlund är själva gravrätten, där en askgravplats upplåtes med gravrätt medan en askgravlund saknar gravrätt.

På Norrbärke kyrkogård anlades askgravplatser 1995, efter förslag från kyrkogårdsnämndens ordförande Anna-Britta Hägerman.

kyrkogården

Nya

FB

FC

FE

AA

FA

U1

A2

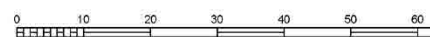
U2

F2

F3

A3

F1

TECKENFÖRKLARING

• Vattenarmatur	— Vattenledning	gravar-gk	■ F, 3	gravar-nk	■ Asfalt	■ Häck
• Vattenpostarmatur	— Vattenpostledning	OMR1, OMR2	■ F, 4	OMR1, OMR2	■ Berg i dagen	■ Naturmark
★ Barträd	— Teleledning	■ A, 2	■ F, 5	■ A, A	■ Buskage	■ Rabatt
• Buske	— Spillvattenledning	■ A, 3	■ U, 1	■ F, A	■ Byggnad	■ Sten
• Lövträd	— Fjärrvärmeledning	■ A, 4	■ U, 2	■ F, B	■ Grindstolpe	■ Stenmur
• Spillvattenbrunn	— Elledning	■ A, 5	■ U, 3	■ F, C	■ Grus	■ Trappa
• Fjärrvärmebrunn	— Dagvattenledning	■ F, 1	■ U, 4	■ F, D	■ Grusgrav	■ Vatten
• Elarmatur	— Bevattningsledning	■ F, 2		■ F, E	■ Gräs	
• Dagvattenbrunn	— Häckmitt			■ F, G		
• Bevattningsarmatur	— Baskarta					

Norrbärke kyrkogårds kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar. Mörkt grönt har mycket högt värde och ljus grönt har högt värde. Grundkartan är gjord av Roger Åkesson, SWECO, och bearbetningen med värden av Adam Mol, Dalarnas museum.

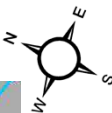

KARAKTÄR OCH VÄRDEN

Följande kapitel redovisar områdesvis viktiga kulturhistoriska karaktärstrag och övergripande kulturhistoriska värderingar av områdena som helhet. Detta ligger sedan till grund för värderingen av områdenas gravvårdar, tillsammans med ytterligare värdeskapande egenskaper.

70 80 90 100 Meter

SE1	SE2	ANFÄRANDE VÄG	SE3	SE4
Svenska kyrkan NORRBÄRKE FÖRSÄMLING SMEDJEBACKEN				
Sveriges Svenska AB Svea Menigheten 18E Box 1802, 751 19 Falun Telefon: +46 8 556 65 03 Org.nr: 860267-9648, värd: Beckholm www.svenska.se				
UPPDRAG NR 30029042		RITAD AV Roger Åkesson		NÄRSLÖSGÄTTE
DATUM 2021-11-15		FÖRSTÄLLD Ewa Lissel		
Norrbärke kyrkogård Gamla och nya delen				
SKALA 1:400 (A0)		NUMMER		BET

Område 1 – GK F 1, GK U 1

Etablering

Okänd men hög ålder, delvis sannolikt samtida med kyrkobyggnaden.

Förändringsfaser

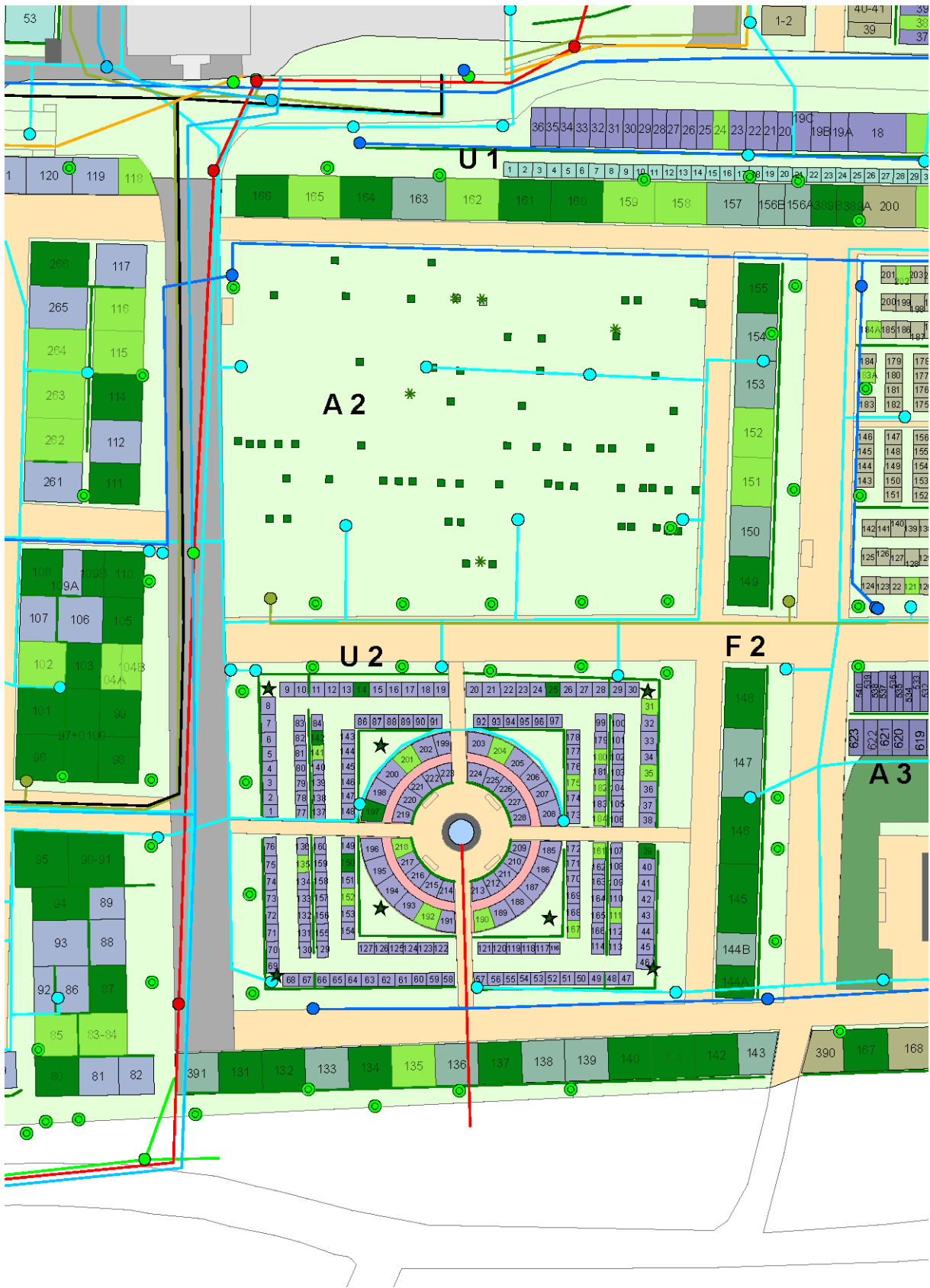
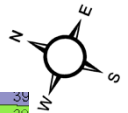
Trädkrans och häckar anlagda omkring 1869. Sand- och grusgravar gräsbesådda under 1900-talet. Den smala remsan med urngravar (GK U 1) kom till i slutet av 1970-talet.

Kultuhistoriska karaktärsdrag

- Påkostade familjegravar med monument från 1800-talet och 1900-talets första hälft
- Gravar med omgärdningar
- Den ej helt regelbundna planläggningen
- Trädkrans och alléer
- Grusgångar och stenläggning öster om kyrkan.

Övergripande kultuhistorisk värdering

Område 1 är kyrkogårdens äldsta del och har till väldigt stora delar förblivit relativt oförändrat i sin struktur sedan det sena 1800-talet. Områdets planläggning och gravkarta är till mycket stora delar likadan som på en uppteckning från 1882, och trädkrans samt alléer finns kvar från 1800-talet även om växtmaterialet bytts ut. En ganska stor mängd äldre monumentala gravvårdar finns kvar och även ett flertal med omgärdningar. Att vissa förändringar har skett, som att sand- och grusgravar gräsbesåts, minskar läsbarheten något men den är ändå hög. Området kan på ett tydligt sätt berätta om begravningskicket under 1800-talets andra halva, när beständigare gravvårdar och monument blev statussymboler och vanligare parallellt med en framväxande grupp välbeställda. Det kultuhistoriska värdet för området (GK F 1) är mycket högt.

Område 2 – GK U 2, GK A 2, GK F 2

Etablering

Utvidgat 1859 genom förlängning av den äldre kyrkogården.

Förändringsfaser

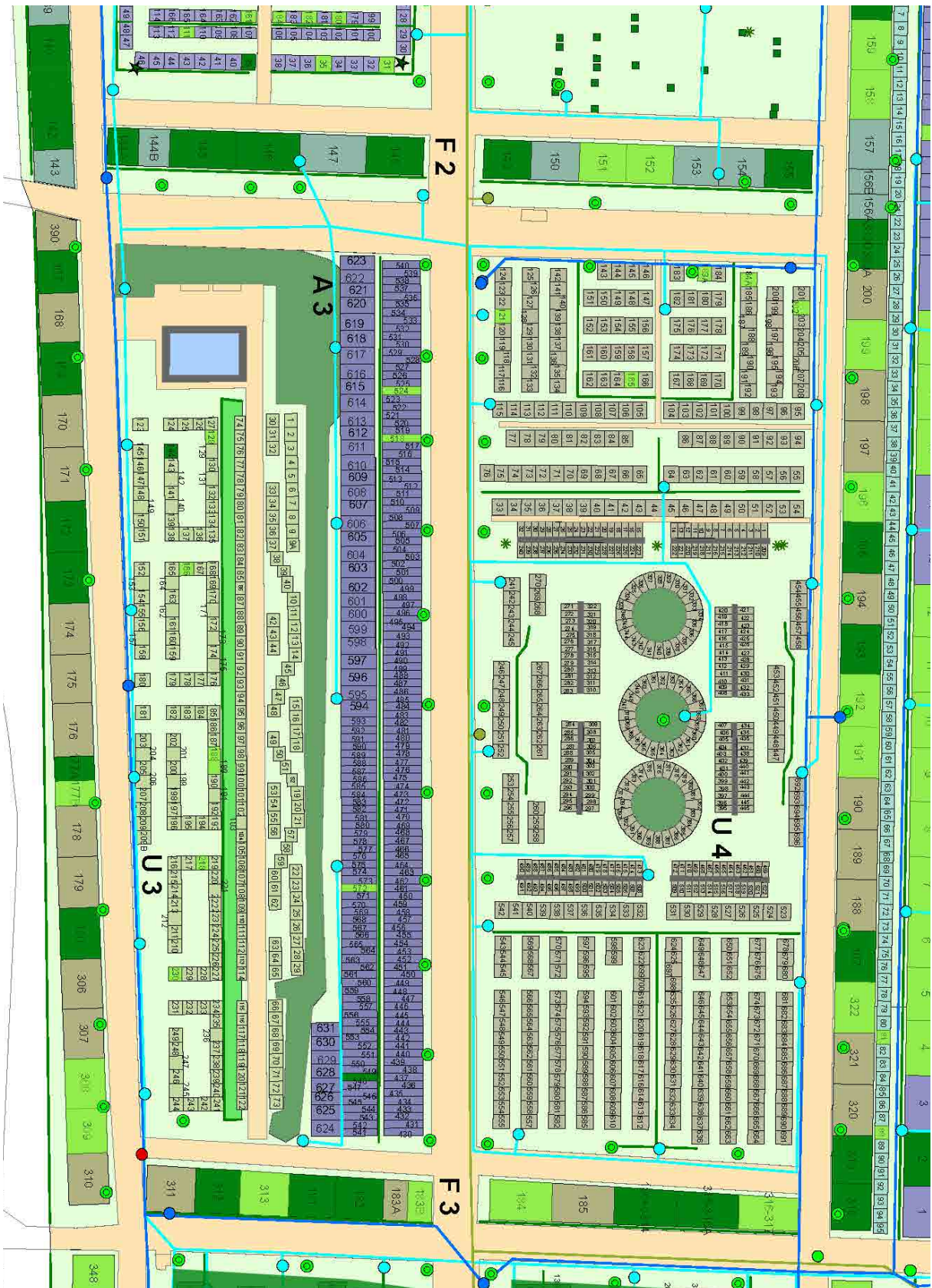
Trädkrans och häckar anlagda omkring 1869. Sand- och grusgravar gräsbesådda under 1900-talet. Fältet med allmängravar belagt enbart en gång på grund av olämpliga markförhållanden för omläggning. Urnlund (GK U 2) anlagd 1948 på initiativ av prosten Duhne som gav idéerna för planeringen, sedan uppritat av arkitekt Erik Fant. 1957 reglerades urnlunden till att ha stående stenar (höjd 60 cm, bredd 60 cm) mot häckarna på yttersta raden och yttersta ringen kring vattenkaret, och i övrigt liggande hållar med måtten 40 gånger 50 cm.

Kultuhistoriska karaktärsdrag

- Påkostade familjegravar med monument från 1800-talet och 1900-talets första hälft i ytterraderna
- Mindre och enklare gravvårdar på fältet med allmängravar
- Trädkrans och alléer
- Urnlundens strikta plan
- Vattenkaret i urnlunden
- Mått- och formregleringen av urnlundens gravvårdar
- Grusgångar och urnlundens stenläggning

Övergripande kultuhistorisk värdering

Kyrkogårdens första dokumenterade utvidgning och första allmänna varv tillkom med område 2. Det blev även platsen för kyrkogårdens första urnlund, som placerades i ett av de två allmänna varven. Detta, i kombination med att kvarvarande allmängravvårdar är relativt få, gör berättelsen om ett socialt differentierat gravskick med allmängravar och påkostade köpegravar något otydligare, vilket sänker det kultuhistoriska värdet för området som helhet. De kvarvarande allmänna gravvårdarna har emellertid på grund av sin ålder och sällsynthet alla ett mycket högt kultuhistoriskt värde. Urnlunden har egna värden som tillförs, som ett gott exempel på hur det nya gravskicket med eldbegängelse hanterades utifrån konkreta behov från församlingen. Det kultuhistoriska värdet för området som helhet är högt.

Område 3 – GK U 3, GK U 4, GK A 3, GK F 3

Etablering

Anlagt 1882 som en utvidgning söderut med familjegravar i ytterraderna och allmängravar i inre fälten.

Förändringsfaser

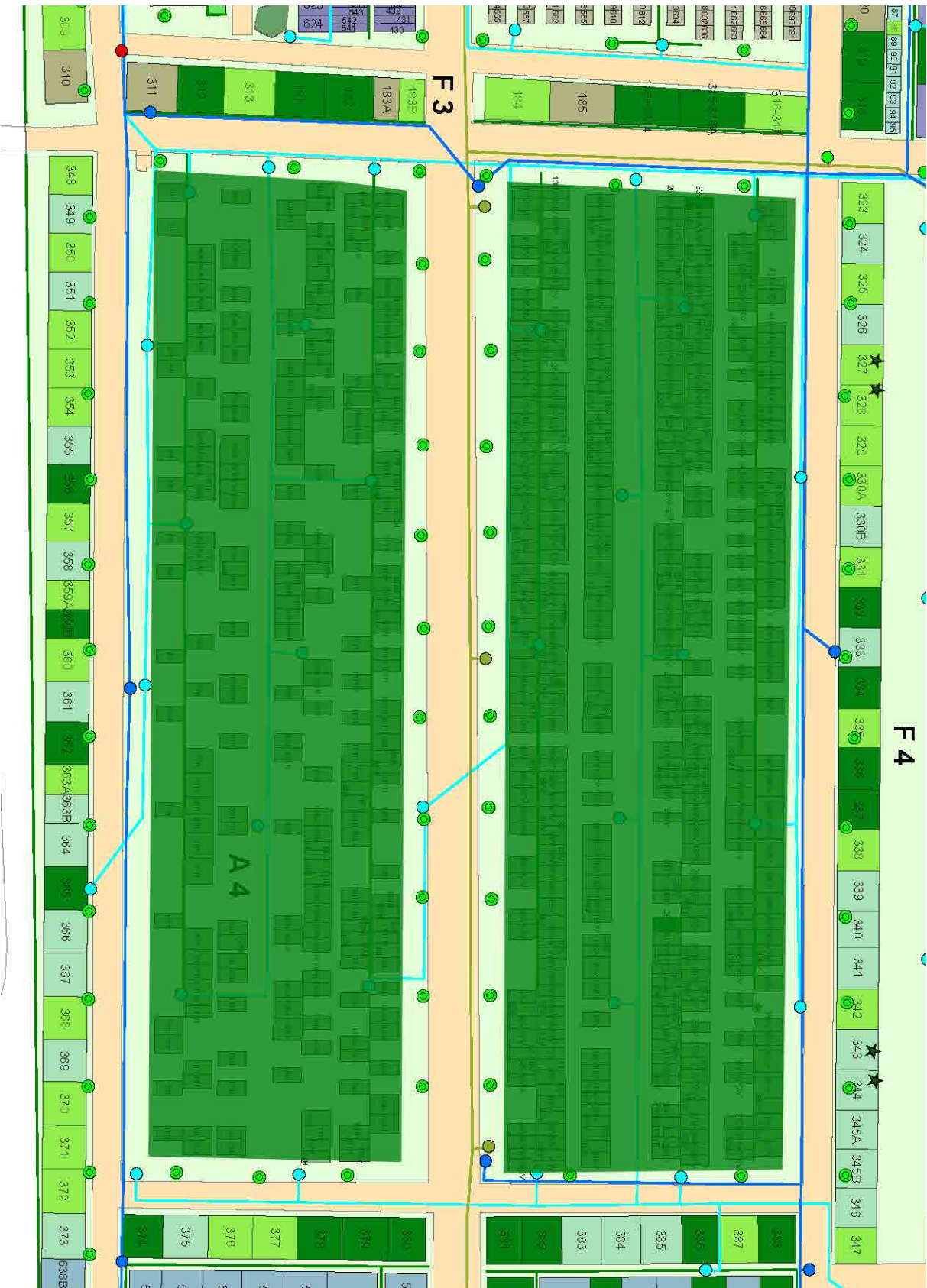
Ny urnlund (GK U 3) anlagd 1970 i ett av allmänfälten efter ritningar av landskapsarkitekt Lennart Lundqvist som även angav gravvårdarnas form. 1979 beslutade kyrkogårdsnämnden att frångå dessa bestämmelser och även tillåta max 60 cm höga stående stenar på platserna för liggande hällar. Den ursprungliga talldungen som hörde till togs bort 1985. Spegeldammen som anlades till området 1970 har på senare tid fyllts med grus. Ytterligare ett urnområde, GK U 4, anlades 1980 på ett av de gamla allmänfälten efter ritningar av trädgårdsarkitekt Sven Fasth. Den återstående delen av det västra allmänfältet, GK A 3, har under 1900-talets senare del lagts om.

Kulturbistoriska karaktärsdrag

- Påkostade familjegravar med monument från 1800-talet och 1900-talets första hälft i ytterraderna
- Trädkrans och alléer
- Grusgångar
- Stenläggningen i GK U 3
- Rytmen av formen och storleken på gravvårdarna i GK U 3
- Spegeldammen i GK U 3, om den vattenfylls igen
- Offerdalsskiffermuren i GK U 4

Övergripande kulturbistorisk värdering

Kvarvarande större familjegravar med monument från 1800-talet och 1900-talets första hälft i ytterraderna berättar om områdets historia som socialt differentierat men värdet försvagas kraftigt av att allmänfältens karaktär helt har ändrats. Urnlunden från 1970 har emellertid egna värden som ett gott exempel på rekordårens eldbegängelsegravar med en väl genomtänkt och övervägd form. Till dessa värden hör de former och storlekar som gravvårdarna har enligt arkitektens intentioner. Värdet ligger i dimensionerna på gravvårdarna, snarare än i gravvårdarna i sig. Även Sven Fasths mur med Offerdalsskiffer tillför värden genom att den kan ses som en tidig föregångare till vår tids askgravplatser. Det kulturbistoriska värdet för området är högt (avseende GK U 3, GK U 4, samt GK F 3).

Område 4, "Spanskan" – GK F 4, GK A 4

Etablering

Etablering: Området anlades 1909 och allmängravarna är från den tiden fram till 1920-talet. Områdets namn kommer från att här vilar många offer från spanska sjukans härjningar 1918–1919.

Förändringsfaser

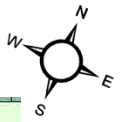
Till sin karaktär är området förhållandevis oförändrat. Enstaka gravvårdar på det allmänna varvet har bytts ut till mindre familjegravar under 1900-talets andra halva.

Kultuhistoriska karaktärsdrag

- Trädkrans och alléer
- Grusgångar
- De många små allmänna gravvårdarna
- Påkostade familjegravarna med monument från 1900-talets första hälft i ytterraderna

Övergripande kultuhistorisk värdering

Området har kyrkogårdens bäst bevarade allmänna varv, med ett stort antal för detta gravskick typiska mindre gravvårdar. Av dessa är många mindre järnkors, och ett flertal äldre träkors finns ännu bevarade vilket är mycket ovanligt. Gravvårdarna från åren 1918 och 1919 berättar om den stora tragedi som pandemin spanska sjukan var, där en stor mängd unga och i övrigt friska människor rycktes bort. I raderna runt varven finns en mängd välbevarade familjegravar av mer påkostad art, representativa för de något mer välbesuttna som hade råd att köpa gravplatser. Denna tydliga skiktning berättar på ett talande vis om den stora sociala differentiering som präglade samhället innan välfärdsstatens framväxt. Samtliga kvarvarande allmänna gravvårdar har ett mycket högt kultuhistoriskt värde. Området har både i sin helhet och i sina mindre beståndsdelar ett synnerligen högt kultuhistoriskt värde.

Område 5 – GK F 5, GK A 5

Etablering

Området började anläggas 1922 efter ritningar av arkitekt Fredrik Falkenberg.

Förändringsfaser

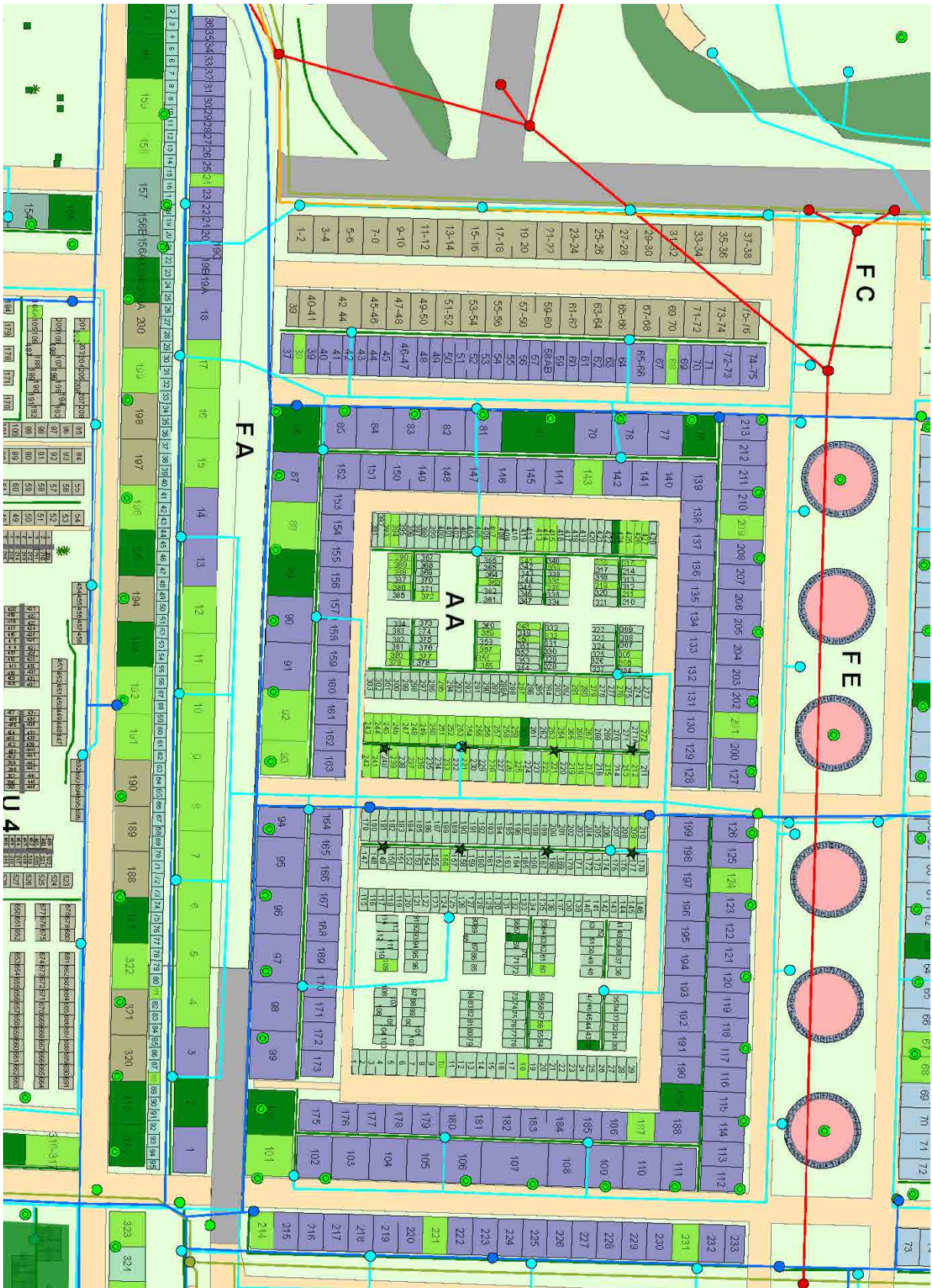
Färdigställandet av området drog ut under ganska många år. Prydnadsbrunnen tillkom 1938 efter ritningar av arkitekt Erik Fant. Områdets grusgravar gräsbesåddes 1966 och samtidigt togs skiljehäckarna mellan gravarna bort, med enbart korta markeringshäckar från rygghäckarna kvar. Det lilla området i triangeln nordväst om prydnadsbrunnen med äldre järnkors består sannolikt av gravvårdar som plockats bort från ursprunglig plats under 1900-talets senare del.

Kulturhistoriska karaktärsdrag

- Spår efter arkitekt Falkenbergs visioner
- Erik Fants prydnadsbrunn
- Grusgångar
- Gravlundarna, som är bäst bevarade av Falkenbergs ursprungliga intentioner.
- Gravvårdar från tiden kring områdets anläggande
- Allmängravarna som är från mellan- och efterkrigstiden
- Smideskors på allmänna gravar av lokal typ

Övergripande kulturhistorisk värdering

Arkitekten Fredrik Falkenbergs ritningar, beskrivningar och anvisningar över området är ett prov på god kyrkogårdsarkitektur, där arkitekten noga tänkt igenom hur området ska upplevas av besökaren och påverka denne i sin sorg. Olyckligtvis överensstämmer inte området i dag särskilt väl med arkitektens intentioner, vilket sannolikt dels beror på hans tidiga bortgång och dels på senare tiders förändringar och rationaliseringar. Detta sänker områdets värde men som helhet är ändå det kulturhistoriska värdet högt. De kvarvarande allmänna gravvårdarna har alla ett mycket högt kulturhistoriskt värde.

Område A – NK F A, NK A A

Etablering

Området är anlagt 1943 efter ritningar av arkitekt Erik Fant, med allmängravar i fältens inre del och familjegravar i kanterna.

Förändringsfaser

Områdets trädkrans och mittallé har tagits ned. Som mittallé står i dag tujor i stället för ursprungligen tärpilar eller möjligen oxlar. En viss nyplantering av träd har skett. Grusgångar har övervuxit med gräs.

Kultuhistoriska karaktärsdrag

- Små och enkla gravvårdar på allmänfältet
- Liggande hällar längs den genomkorsande mittgången
- Bredlåga modernistiska gravvårdar till familjegravarna
- Bevarade häckar
- Gångar av grus
- Trädkrans av oxel

Övergripande kultuhistorisk värdering

Tillsammans med område G utgör området den tidigaste och mest välbevarade delen av Erik Fants planer för en ny kyrkogård. Området fick en tidig beläggning eftersom allmängravarna på gamla kyrkogården tagit slut. Som en relik från äldre tiders gravskick levde systemet med allmänna gravar och köpegravar kvar så sent som in på 1960-talet och både område A och område B var planerade att ha allmänna varv såväl som familjegravar. På område A syns uppdelningen mellan gravvårdarna på de allmänna varven och köpegravarna längs kanterna, men det är betydligt mindre skillnad på gravvårdarna jämfört med tidigare under 1900-talet och 1800-talet. Detta berättar om ett samhälle som fortfarande hade en stor grupp mindre bemedlade människor men där ekonomisk jämlikhet kommit en bit på vägen. Vidare berättar områdets form och struktur om modernismens kyrkogårdsarkitektur. Till detta hör de former och storlekar som gravvårdarna har enligt modernismens mode. Värde ligger i dimensionerna på gravvårdarna, snarare än i gravvårdarna i sig. De försvunna träden och grusgångarna sänker det kultuhistoriska värdet, som ändå är högt.

Område B – NK F B

Etablering

Arkitekt Erik Fants planering av området var klar 1943 men det dröjde till 1960-talet innan det började beläggas. Exakt när området anlades är okänt.

Förändringsfaser

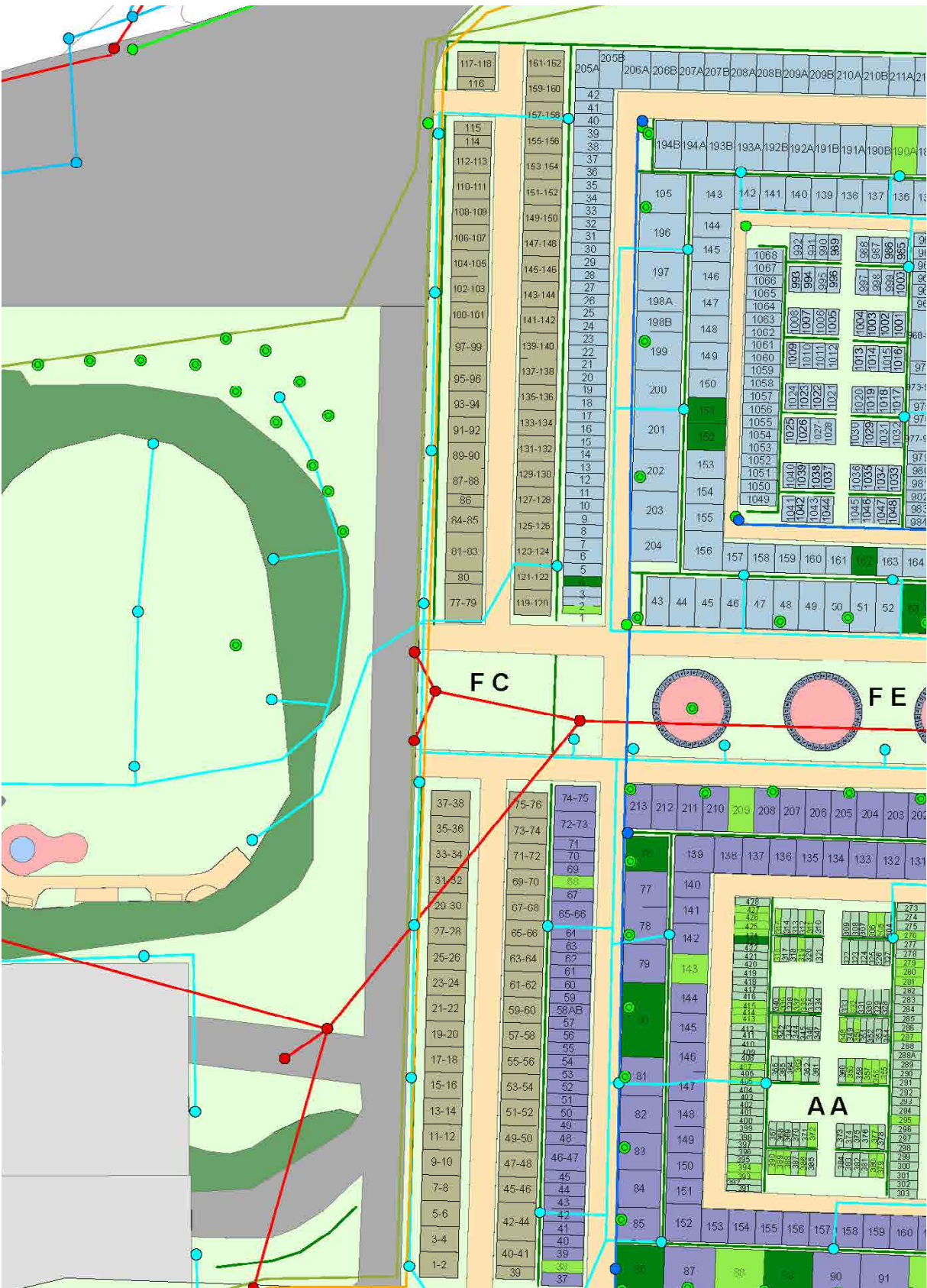
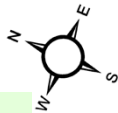
Ursprungligen var de inre fälten tänkta som allmängravar men blev i stället köpegravar. Områdets trädkrans och mittallé har tagits ned. Som mittallé står i dag tujor i stället för ursprungligen tårpilar eller möjligen oxlar. De inre grusgångarna är på god väg att bli helt övervuxna med gräs.

Kulturhistoriska karaktärsdrag

- De bevarade häckarna
- Grusgångar
- Trädkrans av oxel

Övergripande kulturhistorisk värdering

Till stora delar utfördes området enligt Erik Fants intentioner när det väl anlades, men det började beläggas under 1960-talet vid tiden för avskaffandet av systemet med allmängravar och köpegravar. Därför består området i dag enbart av familjegravar. Att planeringen dock är gjord för allmänna varv försvårar läsbarheten för området, och även den nedtagna trädkransen sänker värdet. Området har ett visst kulturhistoriskt värde.

Område C – NK F C

Etablering

Okänt år, sannolikt tidigt 1980-tal.

Förändringsfaser

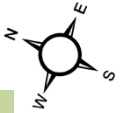
Troligen relativt oförändrat sedan anläggandet.

Kulturbistoriska karaktärsdrag

På områdesnivå finns inga utmärkande karaktärsdrag.

Övergripande kulturbistorisk värdering

Uppkomsten till området har inte gått att hitta i arkivkällorna. Platsen för området var av arkitekt Fant tänkt som kyrkogårdens breda huvudentré, vars tänkta gestaltning aldrig verkar ha realiserats. Detta lämnade sannolikt en ganska tom yta utan större användning som kunde tas i anspråk för gravar innan område D stod färdigt. Någon viktig berättelse om kyrkogårds- eller samhällshistoria representerar alltså inte området, som därmed saknar kulturbistoriskt värde.

Område D – NK F D

Etablering

Området anlades 1984 efter ritningar av trädgårdsarkitekt Sven Fasth.

Förändringsfaser

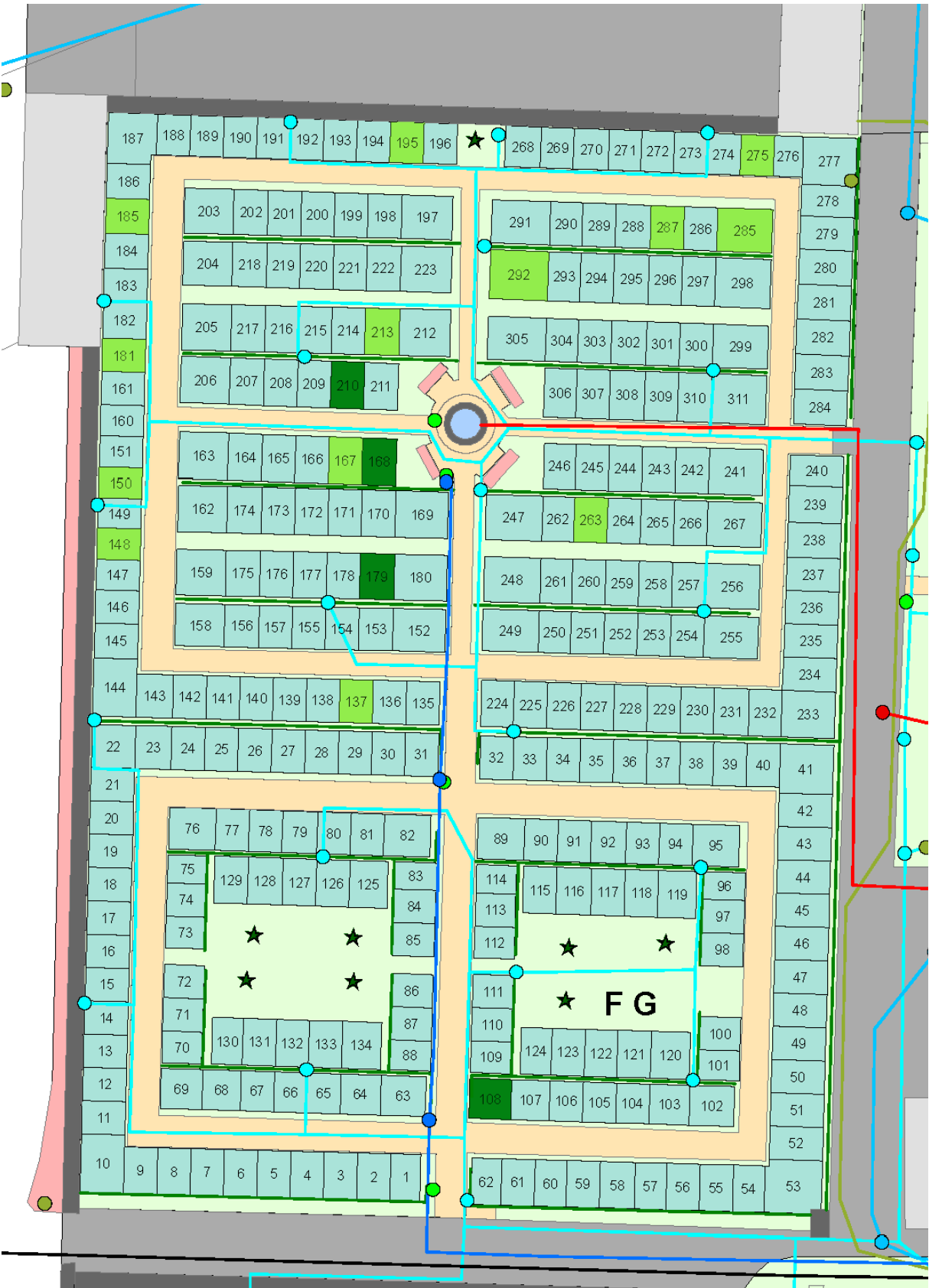
Området är till stor del ännu inte belagt, och strukturen förefaller vara tämligen oförändrad sedan anläggandet.

Kultuhistoriska karaktärsdrag

- Områdets förskjutna häckrader
- De fyra trädmarkerade centralpunkterna och mittpunkten (i nuvarande asklunden)

Övergripande kultuhistorisk värdering

Vid en jämförelse med de ritningar som påträffats över området, från 1979, förefaller området inte vara helt konsekvent genomfört. Som exempel på postmodernismens kyrkogårdsarkitektur framstår inte området som påfallande lysande. Det har dock en på kyrkogården helt egen karaktär, och bedöms ha ett ringa kultuhistoriskt värde.

Område G, "Sjuan" – NK F G

Etablering

Anlagt 1943 efter ritningar av arkitekt Erik Fant.

Förändringsfaser

Östra området var ursprungligen tänkt som urnområde men belades i stället med kistgravar redan från början. Skiljehäckar har funnits i det västra områdets inre del men saknas nu. Enstaka stående stenar har tillkommit i rader där det i övrigt enbart finns liggande stenar. Planteringar som fanns runt rundeln vid vattenkonsten har tagits bort sedan anläggandet.

Kultuhistoriska karaktärsdrag

- Områdets struktur med separata rader för liggande respektive stående gravvårdar
- Kvarvarande häckar
- Grusgångar
- Träden (silverpilar?) i områdets västra del.

Övergripande kultuhistorisk värdering

Området är det första av arkitekten Erik Fants storslagna planer för en ny kyrkogård, varav en mindre del kom att förverkligas. Som exempel på modernismens kyrkogårdsideal med horisontella linjer, välordnad struktur och prydlighet fungerar området bra. Till stor del har det behållit sin karaktär men flera mindre förändringar skadar helhetsbilden. Det kultuhistoriska värdet är högt.

En av kyrkogårdens äldsta gravvårdar är en järnhäll över bergsmannen Per Danielsson och hustrun Katarina Persdotter i Snöån från 1711. Hällen är mycket vackert dekorerad med evangelistsymbolerna i hörnen, akantusslingor, änglar som håller upp ett kransomgärdat citat, samt i mitten nedtagningen av Kristus från korset.

KÄLLOR

Otryckta källor

Dalarnas museums bildarkiv

Dalarnas museums klipparkiv, *Borlänge tidning* 19 oktober 1935, länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson, 'Kyrkogårdskultur, kyrkogårdarna i Dalarna lämnar ofta nog mycket övrigt att önska'

Jernkontorets bildbank

Järnvägmuseets foton

Landsarkivet i Uppsala (ULA)

Norrbärke kyrkoarkiv

κ v: Övriga nämnders och styrelser protokoll och handlingar

o i b: Handlingar angående kyrkogården

r: Kartor och ritningar

Lantmäteriet

Lantmäterimyndigheternas arkiv

Lantmäteristyrelsens arkiv

Teknik- och industrihistoriska arkivet, Tekniska museet

Tryckta källor

Andréasson, Anna, *Gravvårdar i sten: ett mångskiftande kulturarv*, MOVIMUM, Alnarp, 2012.

Bengtsson, Rune & Bucht, Eivor (red.), *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, MOVIMUM-sekretariatet i samarbete med Institutionen för landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniv., Alnarp, 1992.

Borg, Anneli & Torgén, Charlott, *Gravvårdar av gjutjärn*, Bergslagens kontrakt, Västerås stift, Örebro läns museum rapport 2016:3, 2016.

Bärkebygd, Norrbärke hembygdsförening, Söderbärke hembygdsförening, [Smedjebacken], 2006-.

Duhne, Christian, *Norrbärke: en bergslagssocken*, H. Ericssons bokh., Smedjebacken, 1957.

Ekström, Sören, *Från pionjär för eldbegängelse till modern branschorganisation*, Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund (SKKF), Stockholm, 2007.

Forssell, Helge, *Söderbärke, vår hembygd: Söderbärkes natur- och kulturhistoria skildrad för barn och ungdom*, Englands bokh., Söderbärke, 1947.

Forssell, Helge & Andersson, Ejnar, *Bärkebygden D. 1 Ur bygdens historia till mitten av 1800-talet*, Utg., Smedjebacken, 1977.

Forssell, Helge & Andersson, Ejnar, *Bärkebygden D. 2 Från 1850 till 1970-talets början*, Utg., Smedjebacken, 1987.

Gunnarsson, AnnMarie, *Byggnadsarv i Bergslagen: byar och historia i Smedjebackens kommun*, Dalarnas museum, Smedjebacken, 2008.

Hagberg, Louise, *När döden gästar: svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*, [Ny utg.], Ersatz, Stockholm, 2015.

Norrbärkebygd, Norrbärke hembygdsförening, Smedjebacken, 1980-2005.

Nolin, Catharina, "Kyrkogårdsestetik och ceremonier" i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 52, Stockholm, 2006.

Stubelius, Torsten, *Kyrkogårdskonst*. Särtryck ur *Arkitektur och dekorativ konst* häfte 3, 1914.

Svala, Catharina, *Kyrkogårdsmuren: kultur och konstruktion*, MOVIMUM, Alnarp, 2010.

Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund, [Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund – samling av trycksaker], 2017.

Theorell, Anita, Wästberg, Per & Hammarskiöld, Hans, *Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar*, Max Ström, Stockholm, 2001.

Personkällor

Referensgrupp

Jan Engström

Britt-Marie Hägerman

Tord Rådberg

Britt-Marie Hägerman

Pastoratet

Conny Tyblin, kyrkogårds- och fastighetschef

Nenne Lawner, administratör

Kristin Vetterskog Bencherchali, gravvårdsinventerare

www.dalarnasmuseum.se

Postadress

Box 22, 791 21 Falun

E-adress

info@dalarnasmuseum.se

Telefon, växel

023-666 55 00